

KAPITALIZM PATCHWORKOWY W EUROPIE ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ – NOWA KONCEPTUALIZACJA¹

Juliusz Gardawski*, Ryszard Rapacki**

Abstrakt

Celem niniejszego artykułu jest nowa konceptualizacja istoty postkomunistycznego kapitalizmu, który pojawił się w większości byłych krajów socjalistycznych w Europie

---

* Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (SGH), emeryt, rrapacki@sgh.waw.pl.

** Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (SGH), emeryt, jgard@sgh.waw.pl.

¹ Problematyka kapitalizmu patchworkowego była w początkowej wersji przedmiotem badań w ramach Grantu NCN realizowanego w latach 2015–2019 („Powstanie i ewolucja odmian kapitalizmu w Polsce i nowych krajach członkowskich UE z Europy Środkowo-Wschodniej – próba instytucjonalnej analizy porównawczej”, nr 2014/13/B/HS4/00549), a obecnie prace nad nią toczą się w ramach Grantu OPUS „COV-WORK: „Świadomość społeczno-ekonomiczna, doświadczenia pracy i strategię radzenia sobie Polaków w kontekście kryzysu post-pandemicznego”, finansowanie NCN UMO-2020/37/B/HS6/00479.

Autorzy pragną podziękować za wkład członkom zespołu badawczego pierwszego z wymienionych grantów: Adamowi Czerniakowi, Bożenie Horbaczewskiej, Adamowi Karbowskiemu, Piotrowi Maszczykowi, Mariuszowi Próchniakowi i Rafałowi Towalskiemu. Efekty współpracy z nimi zostały wykorzystane w pierwszej i czwartej części artykułu.

Środkowo-Wschodniej, ze szczególnym uwzględnieniem jedenastu państw, które przystąpiły do Unii Europejskiej w latach 2004–2013 (EŚW11). Nasza konceptualizacja uwypukla unikalny charakter i osobliwe cechy tego kapitalizmu, wynikające z zależności ścieżkowej procesu ewolucji porządków społeczno-gospodarczych w większości krajów regionu. Na podstawie badań teoretycznych i empirycznych prowadzonych w obszarze nowej ekonomii instytucjonalnej, nowej socjologii ekonomicznej, antropologii ekonomicznej, porównawczej ekonomii politycznej i dyscyplin pokrewnych, a także stosując Weberowską metodę typu idealnego, dowodzimy, że kraje EŚW11 cechuje przede wszystkim niespójność architektur instytucjonalnych lub inaczej – brak względnie trwałych instytucjonalnych „osnow” ich porządków społeczno-gospodarczych (fundamentalnych reguł gry), które determinowałyby charakter „wątków” – organizacji i instytucji wtórnych (graczy). Pokazujemy też, że patchwork jest wynikiem wielowiekowej słabości architektur instytucjonalnych tych krajów, następnie dwóch instytucjonalnych i klasowych załamań ich trajektorii rozwojowych, które miały miejsce w latach 1939–1949 i 1989–1991, a wreszcie – unikalnego procesu „budowy kapitalizmu bez kapitalistów” w latach 90. W wyniku interakcji wielu czynników, w większości krajów EŚW11 powstał specyficzny typ kapitalizmu, który został przez nas opisany w kategoriach typu idealnego. Głównymi wyróżnikami tego typu są: (i) słabość podstawowych instytucji tworzących porządek społeczno-gospodarczy, w tym państwa i prawa, co wynika z istniejącej spuścizny historycznej i ze sposobu tworzenia go przez inteligencją „elitę przełomu”; (ii) brak dominującego typu kapitału, który narzuciłby własne preferencje w zakresie „osnowy”: było to m.in. konsekwencją szerokiego dostępu kapitału zagranicznego, pochodzącego z różnych krajów oraz współistnienia różnych form własności krajowej, z których żadna nie zdobyła pozycji monopolistycznej w gospodarce; (iii) wynikający z powyższego brak dominującej klasy ekonomicznej (np. narodowej burżuazji), zainteresowanej istnieniem określonej „osnowy”, gotowej jej bronić i mającej wystarczające po temu wpływy polityczne oraz (iv) brak dostatecznie szeroko zinternalizowanych społecznie wartości kulturowych, wspierających „osnowę”.

Łączne oddziaływanie tych czynników sprawia, że kapitalizm patchworkowy stał się podatny na wzrost ekonomiczny o charakterze entropijnym (pojęcie to wyjaśniamy w 3 rozdziale artykułu) dzięki otwartości na dołączanie nowych organizacji i instytucji o własnej logice działania, niczym zszywanie „patchworkowej” derki z różnorodnych łat.

W naszym przekonaniu patchwork powinno się traktować jako nową, odrębną kategorię badawczą w studiach porównawczych nad kapitalizmem postkomunistycznym. Naszą intencją nie jest jednak całkowite zastąpienie istniejących typologii kapitalizmu w krajach EŚW11 przez nową typologię, ale ich uzupełnienie o nowy, nieuwzględniany dotąd w badaniach, specyficzny wymiar kapitalizmu. Specyfika tego wymiaru polega na jego dwupostaciowości: albo (i) nadaje on pewnym typom kapitalizmu cechę patchworkową, świadczącą o względnej słabości „osnowy” instytucjonalnej i podatności na zmiany, albo (ii) oznacza osobny obiekt, tj. wskazuje na powstanie samodzielnego typu kapitalizmu – kapitalizmu patchworkowego. W tej drugiej sytuacji konkretny porządek społeczno-gospodarczy staje się bliski typowi idealnemu z powodu skrajnej słabości „osnowy”. W pierwszym przypadku egzemplifikacją może być np. „patchworkowy korporatyzm”, tzn. porządek, w którym mimo względnej słabości osnowy architektura instytucjonalna przypomina koordynowaną gospodarkę rynkową. Z kolei w drugim przypadku osnowa instytucjonalna jest tak nieokreślona i niestabilna, że nie udaje się jej jednoznacznie zaklasyfikować w kategoriach pojęciowych przyjętych w standardowych typologiach kapitalizmu, co często prowadzi badaczy do kwalifikowania danego porządku społeczno-gospodarczego jako „heterogenii”.

Słowa kluczowe: badania porównawcze nad kapitalizmem, porządek społeczno-ekonomiczny, krajowa ekonomia polityczna, osnowa instytucjonalna, wątek organizacyjno-instytucjonalny, kapitalizm patchworkowy, Europa Środkowo-Wschodnia.

Klasyfikacja JEL: P16, Z13, P26, P51, P52

Uwagi wstępne

Pojawienie się idei kapitalizmu patchworkowego jest efektem dyskusji prowadzonych przez autorów niniejszego artykułu i pozostałych członków zespołu badawczego (wymienionych w przypisie 1) od 2015 r. Pierwsza publikacja, nawiązująca do pojęcia „kapitalizmu patchworkowego” ukazała się w 2018 roku [Rapacki 2018], a rok później zostały wydane dwie zbiorowe monografie: w języku polskim (Rapacki

red. 2019a) i angielskim [Rapacki ed. 2019]². W wymienionych monografiach znalazły się rozdziały napisane przez obydwu autorów niniejszego artykułu, łączące analizy prowadzone w perspektywie ekonomii instytucjonalnej – Ryszard Rapacki i socjologii ekonomicznej – Juliusz Gardawski [Rapacki, Gardawski 2019; Gardawski, Rapacki 2019]. Już po ich opublikowaniu rozpoczęliśmy prace nad bardziej pogłębioną, rozwiniętą konceptualizacją kapitalizmu patchworkowego, której efektem jest niniejszy artykuł. W artykule początkowe wersje części 1 i 4 przygotował Ryszard Rapacki, a części 2 i 3 – Juliusz Gardawski, jednak aktualna postać tych części jest wynikiem długich dyskusji między autorami. Obecnie w częściach 1 i 4 zawarty jest także istotny intelektualny wkład Juliusza Gardawskiego, zaś w częściach 2 i 3 – Ryszarda Rapackiego. W naszym przekonaniu w praktyce wykazaliśmy w ten sposób owocność współpracy interdyscyplinarnej.

Głównym celem artykułu jest uwypuklenie unikalnej natury i osobliwych cech kapitalizmu powstałego w jedenastu nowych państwach członkowskich Unii Europejskiej z Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW11), określanego przez nas mianem „kapitalizmu patchworkowego”, i próba jego nowej konceptualizacji. Na podstawie badań teoretycznych i empirycznych prowadzonych w obszarze nowej ekonomii instytucjonalnej, nowej socjologii ekonomicznej, antropologii ekonomicznej, porównawczej ekonomii politycznej i dyscyplin pokrewnych, a także stosując Weberowską metodę typu idealnego, spróbujemy dowieść, że kraje EŚW11 cechuje przede wszystkim brak względnie trwałych instytucjonalnych „osnów” ich porządków społeczno-gospodarczych (fundamentalnych reguł gry), które względnie długookresowo determinowałyby charakter „wątków”, tj. organizacji i instytucji wtórnych (graczy). Pokażemy także, że patchwork jest wynikiem zależności ścieżkowej procesu ewolucji porządków społeczno-gospodarczych w większości tych krajów, w tym zwłaszcza wielowiekowej słabości ich architektur instytucjonalnych, następnie dwóch instytucjonalnych i klasowych załamań ich trajektorii rozwojowych, które miały miejsce w latach 1939–1949 i 1989–1991, a wreszcie – unikalnego procesu „budowy kapitalizmu bez kapitalistów” w latach 90. Chcemy jednak podkreślić, że nasza konceptualizacja nie oznacza odrzucenia istniejących typologii kapitalizmu w krajach EŚW, ale ich uzupełnienie o nowy, nieuwzględniany dotąd w badaniach, specyficzny wymiar kapitalizmu postkomunistycznego. W szczególności pragniemy wskazać na przyczyny jego chwiejności i podatności na stosunkowo łatwe

---

² Autorami obydwu monografii byli: Adam Czerniak, Juliusz Gardawski, Bożena Horbaczewska, Adam Karbowski, Piotr Maszczyk, Mariusz Próchniak, Ryszard Rapacki, Rafał Towalski.

przekształcanie się lub ześlizgiwanie ku formom hybrydowym (zob. m.in. analizy Witolda Morawskiego dotyczące przypadku Polski [Morawski 2001: 224]).

Artykuł ma następującą strukturę. W części pierwszej dokonujemy przeglądu wybranych, najbardziej reprezentatywnych badań prowadzonych w ramach studiów porównawczych nad kapitalizmem, poświęconych krajom Europy Środkowo-Wschodniej. Używając terminologii socjologicznej, przedmiot badań określimy jako porządek społeczno-gospodarczy lub system społeczno-gospodarczy. Z kolei w języku ekonomii porównawczej będziemy określać ten przedmiot jako narodową ekonomię polityczną. W części 2 przedstawiamy genezę porządków kapitalistycznych, które pojawiły się w krajach EŚW11, ze szczególnym uwzględnieniem procesu prowadzącego do dwóch punktów zwrotnych w ich powojennej historii, czyli dwukrotnego załamania architektury instytucjonalnej w tych krajach. Proces ten stworzył przesłanki dla późniejszej transformacji (w latach 90.) powstających w krajach EŚW11 porządków społeczno-gospodarczych o większym bądź mniejszym natężeniu cech patchworkowych. W zakończeniu tej części formułujemy też spostrzeżenia dotyczące perspektyw kapitalizmu patchworkowego w krajach EŚW. W części 3 wprowadzamy i rozwijamy schemat konceptualny idei kapitalizmu patchworkowego. Z kolei w części 4 przedstawiamy empiryczną egzemplifikację tej idei, w postaci wyników badań własnych i badań naszego zespołu. Artykuł zamykają uwagi końcowe podsumowujące nasze prace nad konceptualizacją, w których odnosimy się m.in. do kwestii trwałości kapitalizmu patchworkowego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

1. Teoretyczne i empiryczne ramy badania postkomunistycznego kapitalizmu

Nasze rozważania rozpoczniemy od wskazania tych typologii kapitalizmu, które były intelektualnym układem odniesienia w okresie załamania porządku skrótowo określanego terminem „komunizm” i w najwcześniejszych latach transformacji systemowej. W okresie przełomu ustrojowego szczególnie znaczące były, patrząc z perspektywy polskich dyskusji, w których sami uczestniczyliśmy, dwie koncepcje: dychotomiczna typologia zachodniego kapitalizmu opracowana przez Michela Alberta w pracy „Kapitalizm kontra kapitalizm” z 1991 r. (kapitalizm reński a kapitalizm anglosaski) oraz trójdzielna typologia państwa opiekuńczego

autorstwa Gøsty Esping-Andersena w pracy z 1990 r. „Trzy światy kapitalistycznego państwa dobrobytu” (kapitalizm liberalny, konserwatywny i socjaldemokratyczny). W toczonej wówczas dyskusji zastanawiano się, która droga bardziej odpowiada polskim warunkom: anglosaska czy europejska kontynentalna, kojarzona z krajami obszaru języka niemieckiego.

Większość krajów postkomunistycznych (pomijamy tu zarówno kraje Związku Sowieckiego, jak i Chiny, a także część krajów bałkańskich) dokonywała przełomu ustrojowego na przełomie lat 80. i 90. XX wieku, mając u siebie porządek społeczno-gospodarczy określany przez nas terminem „autorytarnego socjalizmu”. Pozostaje kwestią dyskusyjną, na ile świat komunistyczny rozwijał się niezależnie od świata zachodniego, a także, czy porządki krajów Europy Środkowo-Wschodniej reprezentowały jeden zunifikowany model, czy dzieliły się na odrębne modele. Immanuel Wallerstein włączał świat komunistyczny do uniwersalistycznej wizji świata-gospodarki jako peryferie, bliższa nam jest jednak argumentacja Davida Lane’a [2010] wskazującego, że była to osobna formacja z własną logiką rozwoju, którą określał jako „kontrapunkt” w stosunku do hegemonistycznego, zachodniego świata-gospodarki. Warto dodać na marginesie, że w krajach bloku wschodniego przed 1989 r. marksistowskie nauki społeczne różnicowały porządki społeczno-gospodarcze używając kategorii „rozwinętego socjalizmu” [Mokrzycki 1997: 45]³.

W okresie „jesieni ludów” 1989 r. wielu badaczy, zajmujących się zagadnieniami sowietologicznymi, zostało zaskoczonych nieoczekiwanym rozpadem bloku wschodniego i sowieckiego modelu ekonomii politycznej. Tony Judt (2011/2005: 796) pisał: „koniec komunizmu był wydarzeniem bezprecedensowym. Tak bardzo wyczekiwana zamiana kapitalizmu na socjalizm była do znużenia omawiana na wyższych uczelniach i w kawiarniach od Belgradu do Berkeley, ale nikt nie pomyślał o tym, żeby przedstawić jakiś plan odwrotu od socjalizmu i drogi do kapitalizmu”.

---

³ Niektórzy badacze dostrzegali fakt zróżnicowania krajów bloku wschodniego pod kątem oddalenia od typu idealnego „rozwinętego socjalizmu”. Jeden ze współautorów niniejszego artykułu wysłuchał w 1973 r. w Moskwie serii wykładów z „materializmu historycznego”, prowadzonych przez uznanego filozofa i socjologa sowieckiego, wiceprzewodniczącego International Sociological Association w latach 80., Khatchika Momdijana, który „nieoficjalnie” wygłosił tezę o niedorozwoju polskiego socjalizmu w porównaniu z socjalizmem w pozostałych krajach bloku wschodniego – Polska miała znajdować się w okresie przejściowym od kapitalizmu do socjalizmu. Powodem tej kwalifikacji był duży sektor prywatny w rolnictwie i rola kościoła rzymsko-katolickiego w polskim społeczeństwie. Pozostałe kraje satelickie ZSRS zostały również sklasyfikowane: najbliżej wzorca sowieckiego wspomniany wykładowca umieścił NRD i Bułgarię, a najdalej Mongolię.

Hilary Appel i Mitchel A. Orenstein (2016: 313) pisali: „na początku transformacji uczeni i praktycy przewidywali szereg politycznych, kulturowych i instytucjonalnych przeszkód liberalizacji w Europie Wschodniej i Eurazji. W szczególności podkreślali niekompatybilność nagłej demokratyzacji i liberalizacji gospodarczej”. Powołując się na Adama Przeworskiego, Ralfa Dahrendorfa, Jona Elstera i Ellen Comisso cytowani autorzy przypomnieli przewidywania, zgodnie z którymi trudności ekonomiczne towarzyszące wprowadzeniu kapitalizmu skłonią wyborców do głosowania przeciwko reformom. W najlepszym przypadku reformy miały być odrzucone w imię utrzymania *status quo ante*, w najgorszym nowe demokracje miały być narażone na pojawienie się populizmu, ksenofobii i na powrót autorytaryzmu. Inne teorie zakładały, że głównymi przeciwnikami konsekwentnego reformowania będą nie przegrywający w wyniku ich wprowadzania, lecz przeciwnie, wygrywający – grupy interesów osiągające rentę z niedokończonych reform. W tym kontekście Piotr Kozarzewski (2005) przedstawił rosyjski przypadek „pułapki niedokończonych reform”, nawiązując do publikacji Banku Światowego autorstwa Pradeepa Mitry i Marcelo Selovsky’ego [2002]. Kozarzewski pisał: „największą porażką była niezdolność prywatyzacji do rozszerzenia bazy społecznej reform. Nowi właściciele, którzy uzyskali tytuły własności w sposób pokątny i nieprzejrzysty, wcale nie byli zainteresowani wzmocnieniem mechanizmów rynkowych i praworządności” [2005: 229]. Zagrożenie zatrzymania reform przez odziedziczone po autorytarnym socjalizmie grupy interesu branżowego podkreślał wielokrotnie także Jerzy Hausner [1994; 2007: 76 i następne].

Inni badacze kładli nacisk na „zależność ścieżkową” i dziedzictwo poprzedniego porządku, które spowodować może trudności z promowaniem kapitalistycznej etyki pracy, przedsiębiorczości, kultury indywidualistycznej i rządów prawa. Ponadto zwracano uwagę na efekty rozpowszechnionej własności państwowej, niskiej produktywności, słabo rozwiniętej infrastruktury i braku konkurencji. W polskiej literaturze pogląd taki głosił jeden z czołowych opozycyjnych intelektualistów, tolerowanych przez partyjne władze w okresie polskiego autorytarnego socjalizmu, Stefan Kisielewski (1990/1983). Jego zdaniem potężna klasa robotnicza, ukształtowana przez socjalizm, uniemożliwi w demokratycznych warunkach wprowadzenie rzeczywistych reform rynkowych, racjonalizację zatrudnienia i likwidację nierentownych przedsiębiorstw, groziłoby to bowiem masowym bezrobociem.

Wśród koncepcji opracowanych u zarania transformacji, ważną rolę odgrywa książka Jadwigi Staniszkis z 1991 r. (zakończona w styczniu tego roku), w której rozważała różne przyszłe scenariusze, nawiązując zarówno do historii rosyjskiej

rewolucji 1905 r., jak do przejścia w Europie od feudalizmu do kapitalizmu, rewolucji francuskiej i demokratyzacji w Hiszpanii i krajach Ameryki Łacińskiej. W tym ważnym fresku podjęła problem „rewolucji odgórnej”, realizowanej w 1990 r. przez elity krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Staniszkis zakładała w 1990 r., że możliwe jest jeszcze także powstanie porządku „etycznego socjalizmu”, odrzucenie reform typu rynkowego, prywatyzacji i otwarcia na Zachód [Staniszkis 1991: 185].

Rychło okazało się, że większość krajów EŚW (choć daleko nie wszystkie) zaczęła zmierzać do ustroju kapitalistycznego w jego neoliberalnej postaci. Proces ten przebiegał nie tylko w różnym tempie, lecz także różnymi drogami. W dłuższym, kilkudziesięcioletnim okresie, okazało się jednak, że obawy co do niepewnych losów porządków społeczno-gospodarczych w regionie EŚW nie były płonne ze względu na słabość „osnowy” tych porządków, o czym piszemy w dalszej części artykułu przy omawianiu koncepcji kapitalizmu patchworkowego.

Procesy zachodzące w krajach EŚW w latach 90. dowiodły, że nie powstał tam zunifikowany typ ustroju postkomunistycznego, natomiast rozpoczął się proces głębokich podziałów wśród krajów byłego bloku wschodniego.

W przypadku Rosji i krajów należących obecnie do Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP) ukształtował się w środowisku badaczy w miarę jednolity schemat interpretacyjny. Ivan Szelenyi, Laurence King, Beata Farkas, Katherina Bluhm i inni badacze określali tamtejszy model używając przymiotnika „patrymonialny”, dodając też niekiedy określenie „z dominacją państwa”.

Kraje bałkańskie z grupy WB6 (Albania, Bośnia i Hercegowina, Kosowo, Macedonia Północna, Czarnogóra i Serbia) oraz Chorwacja przebyły skomplikowaną drogę dochodzenia do liberalnej gospodarki rynkowej, która trwała przez całe lata 90-te, a w niektórych przypadkach dłużej. Na przełomie lat 70. i 80. w odniesieniu do Filipin opracowano koncepcję „kapitalizmu koleśiów” (*Crony Capitalism*). Koncepcja ta okazała się równie przydatna do opisu ustroju wielu państw bałkańskich, a także Chorwacji w okresie rządów Franjo Tuđmana (1990–1999).

Kraje Grupy Wyszehradzkiej i państwa bałtyckie należały do ścisłej czołówki w całej zbiorowości byłych krajów socjalistycznych przechodzących transformację, jeśli chodzi o szybkie przyjęcie politycznej architektury instytucjonalnej państw demokracji zachodniej i postęp reform rynkowych, choć zakres i głębokość zmian instytucjonalnych w ich gospodarkach były zróżnicowane jako pochodna specyficznej

dla poszczególnych krajów spuścizny historycznej lub inaczej – zależności ścieżkowej⁴. W pierwszych dekadach transformacji Słowenia kontynuowała system układów zbiorowych, częściowo oparty na rozwiązaniach instytucjonalnych odziedziczonych po socjalistycznej gospodarce byłej Jugosławii, które jednak podlegały znacznym rynkowym, „neoliberalnym” zmianom [Stanojević 2003, Bohle, Greskovits 2012].

Wspomniane wyżej zróżnicowanie instytucjonalne krajów Europy Środkowo-Wschodniej skłoniło niektórych przedstawicieli nurtu badań porównawczych nad kapitalizmem do wysunięcia tezy, że te same ramy analityczne, które pierwotnie opracowano w celu interpretacji modeli zaawansowanego kapitalizmu współistniejących w Europie Zachodniej, można również zastosować do wyjaśnienia natury i osobliwości instytucjonalnych ewoluujących porządków społeczno-gospodarczych w regionie Europy Środkowo-Wschodniej. We wczesnym okresie transformacji ustrojowej w Polsce toczyła się debata, czy krajowi kulturowo bliżej jest do pluralistycznego, liberalnego modelu typu anglosaskiego [Szomburg 1993] czy też do modelu korporacyjnego (koordynowanego) [Gilejko 1991; Kowalik 2000]. Późniejsze debaty, zwłaszcza w krajach postkomunistycznych najbardziej zaawansowanych we wprowadzaniu na szeroką skalę mechanizmów rynkowych i instytucji demokracji liberalnej, odwoływały się głównie do takich analitycznych ram odniesienia, jak typologie opracowane przez Petera Halla i Davida Soskice’a (*Varieties of Capitalism*) oraz Bruno Amable’a (*Diversity of Capitalism*), pomijając inne propozycje [zob. Jackson, Deeg 2006].

Kierunek „odmian kapitalizmu” (VoC), mieszczący się w ramach porównawczej ekonomii politycznej został przez autorów, Halla i Soskice’a, usytuowany w opozycji do trzech wcześniejszych nurtów badań dotyczących instytucjonalnego zróżnicowania kapitalizmu: podejścia modernizacyjnego, podejścia neokorporacyjnego oraz badań społecznych systemów produkcji, obejmujących m. in. szkołę regulacyjną. Wszystkie te nurty skupiały się, zdaniem Halla i Soskice’a, na instytucjach zewnętrznych wobec gospodarki (państwo, związki zawodowe), natomiast „[p]odejście VoC do ekonomii politycznej jest skoncentrowane na głównych aktorach, co oznacza, że postrzegamy ekonomię polityczną jako obszar zapełniony przez wielu aktorów, z których każdy stara się realizować swoje interesy w sposób racjonalny w strategicznej interakcji z innymi (...). Odpowiednimi aktorami mogą być osoby fizyczne, przedsiębiorstwa,

---

⁴ Według corocznych rankingów EBOiR, proces reform rynkowych i instytucjonalnych w całej zbiorowości krajów przechodzących transformację ustrojową od połowy lat 90. do połowy lat 2010. przebiegał najszybciej w Estonii, Polsce i w Czechach (zob. np. EBRD Transition Reports 1995–2015 oraz Rapacki, Matkowski i Próchniak 2015).

grupy producentów i rządu. Ekonomia polityczna jest skoncentrowana na przedsiębiorstwach i traktuje je jako kluczowych aktorów gospodarki kapitalistycznej. Firmy są kluczowymi agentami dostosowania w obliczu zmian technologicznych lub międzynarodowej konkurencji, których działania składają się na ogólny poziom efektów gospodarczych” [Hall i Soskice 2001: 6]. Główne kryterium różnicujące typy kapitalizmu to „przewagi konkurencyjne”, które wyróżniają dany typ kapitalizmu w stosunku do pozostałych. Przyjmując orientację na przedsiębiorstwo, autorzy „przerzucają most” między „business study” a porównawczą ekonomią polityczną, włączając do analizy mikroekonomię z elementami teorii gier. Należy dodać, że Hall i Soskice są autorami dychotomicznej typologii o charakterze idealnym, w znaczeniu nadanym temu pojęciu przez Maxa Webera.

Jak pisał Magnus Feldmann, debata o dyfuzji łańdów instytucjonalnych była w dużej mierze inspirowana „przełomowym tomem traktującym o odmianach kapitalizmu pod redakcją Halla i Soskice’a [2001] – jedną z najbardziej wpływowych książek w dziedzinie politologii i ekonomii politycznej ostatnich lat” [Feldmann 2013: 493]. Szerokie uznanie nie oznaczało jednak braku zasadnych krytyk dychotomii „liberalnej gospodarki rynkowej” (*Liberal Market Economy*) i „koordynowanej gospodarki rynkowej” (*Coordinated Market Economy*). Odwołując się do Collina Croucha można podnieść zarzut, że typy idealne odpowiadają nielicznym przypadkom, a także otwarta pozostaje kwestia ładu śródziemnomorskiego i – ogólnie biorąc – „typów mieszanych”. Koncepcji VoC zarzucano także statyczność podejścia oraz brak wrażliwości na zmiany instytucjonalne. Niemniej, wielu autorów korzystało w praktyce ze schematu teoretycznego Halla i Soskice’a w postaci oryginalnej, chociaż nie zawsze brano pod uwagę wszystkie zmienne modelu [Feldmann 2006, Buchen 2007, Baboš 2010]. Inni badacze przejmowali kluczowe wskazówki metodologii Halla i Soskice’a, tworząc jednak własne odmiany VoC. Byli oni określanii jako reprezentanci drugiej generacji badaczy odmian kapitalizmu (post-VoC) [Ric 2019]. Tendencje te stały się szczególnie wyraźne od czasów rozszerzenia Unii Europejskiej [2004–2013] na kraje EŚW11. W tym kontekście warto wspomnieć w szczególności o koncepcji *Dependent Market Economy* (DME) Nölkego i Vliegentharta [2009], stosujących metodologię VoC w odniesieniu do krajów grupy Wyszehradzkiej, *Flexible Market Economy* (FME) Vytautasa Kuokštisa, korzystającego z tych samych inspiracji w kontekście krajów bałtyckich [2015], oraz *State Permeated Market Economy* (SME) Andreeasa Nölkego i innych [2020]. Problem ten poddajemy bardziej pogłębionej analizie w dalszych częściach artykułu.

Poniżej przedstawiamy nieco bardziej szczegółowo dwie propozycje intelektualne, osadzone w paradygmacie VoC, które stanowią egzemplifikację dwóch krańców szerokiego przedziału jego możliwych zastosowań, dokonanych przez zwolenników koncepcji Halla i Soskice'a w badaniach nad kapitalizmem postkomunistycznym. Autor pierwszej propozycji, Martin Mendelski [2010] reprezentuje dość liczną grupę uczonych, którzy stali na stanowisku, że podejście VoC można bezpośrednio zastosować w jego oryginalnej postaci do uchwycenia istoty i najistotniejszych cech ewoluujących porządków społeczno-gospodarczych w byłych krajach socjalistycznych. Ten kierunek badań obejmuje m.in. prace Knella i Srolca [2005, 2007], Hansona [2006], Baboša [2010] oraz Ahlborna, Ahrensa i Schweickerta [2016].

Na drugim krańcu lokuje się koncepcja wybitnych badaczy, Martina Myanta i Jana Drahekoupila, którzy wychodząc od wielostronnej krytyki podejścia VoC, przy jednoczesnej akceptacji ważnego wątku metodologicznego tego podejścia, stali się autorami oryginalnej typologii, którą definiujemy jako „ujęcie niestandardowe” (tabela 1). Z punktu widzenia celów naszego artykułu szczególnie ważne jest wskazanie tych dwóch autorów na względną deinstytucjonalizację porządków społeczno-gospodarczych powstałych w krajach EŚW, co istotnie różniło ich perspektywę w stosunku do instytucjonalnej interpretacji kapitalizmu postkomunistycznego w tym regionie w ramach idealnej typologii właściwej oryginalnemu podejściu VoC⁵.

Mendelski uznał, że aparat pojęciowy VoC można w dużym stopniu zastosować do opisu i interpretacji kapitalizmu postkomunistycznego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Kraje te określił jako *Transition Market Economies* (TME): „podejście VoC może służyć jako ramy analityczne i punkt wyjścia do klasyfikacji formalnych instytucji gospodarczych (...). Podejście VoC jest również częściowo przydatne do określenia, jaka gospodarka rynkowa pojawiła się w krajach postkomunistycznych (...). W ten sposób może pomóc rzucić nieco światła na formalną instytucjonalną różnorodność porządków kapitalistycznych w tych krajach. Ponadto założenia teoretyczne VoC można wykorzystać do testowania relacji między komplementarnością instytucjonalną a wynikami ekonomicznymi” [Mendelski 2010]. W odniesieniu do ostatniego postulatu Mendelski zastrzegł, że podejście VoC ma istotne ograniczenia w przypadku krajów EŚW ze względu na niską efektywność

---

⁵ Warto przypomnieć, że inspiracje zaczerpnięte z podejścia VoC można odnaleźć także w badaniach innych regionów świata (np. koncepcja Hierarchicznej Gospodarki Rynkowej [HRS] autorstwa Rossa Bena Schneidera [2013] opracowana dla Ameryki Łacińskiej czy dużych rynków wschodzących: Chin, Indii, Brazylii, RPA).

instytucji w tych krajach (nieprzestrzeganie reguł instytucjonalnych) oraz brak instytucjonalnej komplementarności.

Z kolei Myant i Drahooupil [2010, 2011] wskazali, że oryginalna typologia Halla i Soskice'a odnosi się do względnie spójnych i stabilnych struktur instytucjonalnych, właściwych rozwiniętym gospodarkom rynkowym, a więc nie nadaje się do bezpośredniego zastosowania w krajach postkomunistycznych o chwiejnej architekturze instytucjonalnej (określanych przez autorów jako „gospodarki przejściowe” [*transition economies*]). Wynika to z kilku względów. Po pierwsze, typologia VoC kładzie większy nacisk na stabilność struktur instytucjonalnych niż na zmiany tych struktur. Po drugie, zakłada, że przedsiębiorstwa działające w ramach danego typu kapitalizmu – liberalnego czy koordynowanego – zdobywają w jakiejś dziedzinie przewagi konkurencyjne („światowe przywództwo”). Te względne przewagi nadają tożsamość określonemu typowi kapitalizmu. Pod pewnymi względami przedsiębiorstwa działające w instytucjonalnych ramach liberalnej gospodarki rynkowej dominują nad przedsiębiorstwami funkcjonującymi w ramach koordynowanej gospodarki rynkowej, pod innymi zaś względami przewagę mają przedsiębiorstwa działające w otoczeniu instytucjonalnym charakterystycznym dla koordynowanej gospodarki rynkowej. Punktem wyjścia, zmienną niezależną w podejściu VoC, jest więc instytucjonalna przewaga komparatywna uzyskana przez przedsiębiorstwa działające w ramach danego typu kapitalizmu, zaś zmienną zależną staje się międzynarodowa pozycja konkurencyjna tych przedsiębiorstw.

Zdaniem Myanta i Drahooupila, sytuacja gospodarek przechodzących transformację systemową jest diametralnie odmienna, stąd konieczność stosowania innych ram teoretycznych. Nie wnikając w szczegóły, zwrócimy uwagę na kluczowe, z naszego punktu widzenia, czynniki różniące podejście tych dwóch uczonych od koncepcji VoC. Pierwszy z nich dotyczy ograniczeń analiz czynionych z perspektywy instytucjonalnej. Autorzy podkreślają, że skupienie się na spójności instytucjonalnej jako cesze porządku społeczno-gospodarczego w krajach EŚW powoduje, że tylko nieliczne kraje tej grupy spełniają kryteria typologii VoC. Badając np. integrację międzynarodową, należy brać pod uwagę także „inne czynniki, poza ramami instytucjonalnymi, które determinują poszczególne formy integracji międzynarodowej. Czynniki te obejmują strukturę odziedziczonej (po okresie socjalizmu – przyp. *J.G. i R.R.*) bazy przemysłowej, wyposażenie w zasoby naturalne także geografie. Instytucje jawią się w tym świetle jako ważny element schematu analitycznego, który wchodzi w interakcje z owymi innymi czynnikami, ale który sam w sobie nie jest zdolny do wyjaśnienia osiągniętych wyników gospodarczych” [Myant

i Drahekoupil 2010: 5]. Kolejny czynnik dotyczy kategorii przewag konkurencyjnych jako kryterium wyodrębniania typów kapitalizmu. Utrzymanie konkurencyjności w relacjach międzynarodowych nie musi oznaczać przewagi czy statusu „światowego lidera”, wystarczy równowaga w relacjach z otoczeniem międzynarodowym, którą można uzyskać na wiele sposobów: poprzez eksport wyrobów przemysłowych, eksport zasobów naturalnych, napływ prywatnych środków finansowych, w tym także przekazów pieniężnych i pomocy zagranicznej. Tym samym pozycja kraju w konkurencji międzynarodowej nie jest zmienną niezależną, ale staje się zmienną zależną. Wskazane czynniki powodują, że architekturę instytucjonalną „gospodarek przejściowych”, w odróżnieniu od rozwiniętych, stabilnych gospodarek rynkowych, powinno się ogólnie uznać za zmienną zależną, nieustannie przystosowującą się do wyzwań zewnętrznych, ale także wewnętrznych. Dowodzą tego, w naszym przekonaniu, szczegółowe analizy empiryczne dotyczące wielowymiarowych różnicowań badanych krajów postsocjalistycznych.

W punkcie wyjścia Myant i Drahekoupil wyróżnili pięć grup krajów postkomunistycznych. Były to: (1) kraje Europy Środkowo-Wschodniej, (2) kraje Europy Południowo-Wschodniej i kraje bałtyckie, (3) kraje dawnej Jugosławii, (4) kraje eksportujące paliwa i surowce, (5) kraje o niskich dochodach. Następnie autorzy przeprowadzili szczegółowe analizy różnicowań badanych gospodarek w każdym z pięciu wymiarów rozwoju instytucjonalnego, które następnie były zestawione z formami integracji międzynarodowej. Wymiary te obejmowały: (1) relacje między polityką a biznesem; (2) praworządność i charakter praw własności; (3) gospodarczą rolę państwa; (4) strukturę działalności gospodarczej; (5) systemy finansowe. W kolejnym kroku Myant i Drahekoupil wyodrębnili w drodze generalizacji empirycznej pięć form postkomunistycznego kapitalizmu. Jak pisali, formy te: „[n]ie dostarczają (...) »czystych« odmian kapitalizmu, częściowo dlatego, że każdy kraj łączy więcej niż jedną formę integracji międzynarodowej, a częściowo dlatego, że różne formy instytucjonalne często były spójne z tym samym rodzajem integracji międzynarodowej” [Myant i Drahekoupil 2010: 14].

Wyodrębnione w klasyfikacji Myanta i Drahekoupila formy kapitalizmu postkomunistycznego obejmowały: (1) (drugorzędne) gospodarki rynkowe oparte na zagranicznych inwestycjach bezpośrednich; (2) peryferyjne gospodarki rynkowe; (3) kapitalizm oligarchiczny lub inaczej – klientelistyczny; (4) państwa autorytarne; (5) gospodarki zależne od przekazów pieniężnych i pomocy zagranicznej.

Warto w tym kontekście podkreślić, że analizy Martina Myanta i Jana Drahekoupila były ważną inspiracją intelektualną w naszej konceptualizacji

typu idealnego kapitalizmu patchworkowego jako ładu społeczno-gospodarczego pozbawionego osnowy instytucjonalnej.

Równoległe z koncepcją Halla i Soskice'a badacze kapitalizmu w krajach EŚW stosunkowo często odwoływali się także do schematu pojęciowego z zakresu porównawczej ekonomii politycznej, wprowadzonego do obiegu naukowego przez Bruno Amable'a i określanego akronimem DoC (*Diversity of Capitalism*). Na marginesie podkreślmy, że istnieją również inne koncepcje teoretyczne, dostarczające schematów potencjalnie przydatnych do interpretacji kapitalizmu powstałego w krajach postkomunistycznych (omówione m. in. we wspomnianym powyżej artykule Jacksona i Deega, 2006). Kierując się zasadą *lex parsimoniae*, w tym artykule nie będziemy jednak do nich nawiązywali.

W odróżnieniu od podejścia VoC, skupionego na przedsiębiorstwie i jego przewagach konkurencyjnych, Amable był zorientowany na architekturę instytucjonalną całej gospodarki i tworzył bardziej rozbudowane i ugruntowane empirycznie typologie. W swoim badaniu wyodrębnił on pięć kluczowych wymiarów (obszarów) instytucjonalnych i wykorzystał obszerny zestaw opisujących je zmiennych. W drodze analiz statystycznych (analizy czynnikowej [składowych głównych] i analizy klastrów) zidentyfikował pięć klastrów obejmujących kraje rozwiniętego kapitalizmu. Tę metodę bezpośrednio zastosowała m.in. Beata Farkas, wyodrębniając dodatkowy klaster odpowiadający krajom EŚW. Warto w tym kontekście zaznaczyć, że podejście Amable'a dostarczyło także inspiracji intelektualnych dla naszych badań [Rapacki et al. 2019], choć zostały w nim wprowadzone istotne zmiany i modyfikacje.

Obok metodologii mimetycznych, w badaniach porównawczych nad kapitalizmem istnieją również nurty metodologiczne, tworzone specjalnie dla opisu porządków społeczno-gospodarczych w krajach EŚW. W pierwszej kolejności wymienimy tu ujęcie Dorothee Bohle i Beli Greskovitsa, odwołujących się do dorobku Karla Polanyiego [Bohle, Greskovits 2012]. W tym nurcie mieszczą się także wspomniane już podejście Lane'a [2010] i zmodyfikowany przez niego schemat pojęciowy Immanuela Wallersteina, uzupełniony o kategorie „kontrapunktu” i „kapitalizmu pomiędzy”, oraz koncepcja Hilary Appel i Mitchella Orensteina [2016], kładąca nacisk na niespójności instytucjonalne. W tej ostatniej koncepcji tkwią załączki naszej idei kapitalizmu patchworkowego.

Jak można wywnioskować z powyższego krótkiego omówienia, jak również z bardziej pogłębionej analizy innych koncepcji, o których pisaliśmy gdzie indziej [zob. Rapacki ed. 2019b, Gardawski, Rapacki 2019, Rapacki, Gardawski 2019], obraz wyłaniającego się kapitalizmu postkomunistycznego jest zazwyczaj zróżnicowany na poziomie regionalnym i krajowym, a zmiany w czasie są również niejednoznaczne.

Tabela 1 podsumowuje główne ustalenia teoretyczne dotyczące wyłaniających się typów kapitalizmu postkomunistycznego. Uwzględniliśmy również mniej znane koncepcje, do których odnosiliśmy się we wcześniejszych częściach artykułu. Tabela podzielona jest na trzy części. Pierwsza część zawiera badania, w których bezpośrednio przyjęto teoretyczne ramy VoC i DoC do interpretacji postkomunistycznego kapitalizmu, druga obejmuje zastosowania ram VoC i DoC, w których wprowadzono (istotne) zmiany lub rozszerzenia, natomiast w części trzeciej znalazły się oryginalne konceptualizacje modeli kapitalizmu istniejących w krajach postkomunistycznych.

Tabela 1. Obraz porównawczy najbardziej reprezentatywnych badań nad kapitalizmem postkomunistycznym

Autor(zy)/rok	Badana próba	Teoretyczny punkt odniesienia	Najważniejsze wyniki – typ(y) kapitalizmu	Odrębne klastry (modele kapitalizmu) w EŚWII
Bezpośrednie zastosowania standardowych ram odniesienia				
Buchen [2004] Feldman [2006]	Estonia i Słowenia	VoC	Estonia: LME, Słowenia: CME	Nie
Knell, Srholec [2005] Hanson [2007]	15 „starych” państw UE + 27 krajów transformacji	VoC	Kapitalizm hybrydowy	Nie
Hancké, Rhodes, Thatcher [2007]	Kraje Grupy Wyszehradzkiej	VoC	Kapitalizm postkomunistyczny = wyłaniające się gospodarki rynkowe (EMEs)	Nie
Lane, Myant [2007]	Czechy, Polska, Estonia i Słowenia	VoC	Skonsolidowane Gospodarki rynkowe	Nie
Mykhnenko [2005]	Polska i Ukraina	DoC	Instytucjonalna niejednoznaczność; policentryczne wzory konwergencji instytucjonalnej	Nie
Mykhnenko [2007]	Polska	VoC	Mieszana gospodarka rynkowa	Nie
Mendelski [2010]	Kraje postkomunistyczne	VoC	Gospodarki rynkowe w procesie przejścia	Nie
Zastosowanie, z pewnymi zmianami lub rozszerzeniami, standardowych ram odniesienia				
Nölke, Vliegenthart [2009]	Kraje Grupy Wyszehradzkiej	VoC	Zależna gospodarka rynkowa (DME)	Tak (1)

Autor(zy)/rok	Badana próba	Teoretyczny punkt odniesienia	Najważniejsze wyniki – typ(y) kapitalizmu	Odrębne klastry (modele kapitalizmu) w EŚW11
Babos [2010]	Kraje EŚW8	VoC	Kapitalizm hybrydowy	Nie
Cerami, Stubbs [2011]	Kraje EŚW	VoC	Postkomunistyczny kapitalizm opiekuńczy	Nie
Kuokstis [2011]	Kraje bałtyckie	VoC	Elastyczne gospodarki rynkowe (FME)	Nie
Edquist, Zabala [2012]	Kraje EŚW	VoC	Kraje transformacji	Nie
Huettinger, Zirgulis [2013]	Kraje bałtyckie	VoC	Aspirujące liberalne gospodarki rynkowe o wysokim poziomie nepotyzmu, korupcji i koncentracji własności	Nie
Ahrens, Ahlborn i Schweickert [2016]	Państwa członkowskie UE włącznie z EŚW11 + wybrane kraje OECD	VoC	Kapitalizm hybrydowy (CEEC LME albo CEEC CME)	Nie
Ferge [2001]	Czechosłowacja, Węgry i Polska	System opieki społecznej i VoC	Polska: postkomunistyczne konserwatywne korporatystyczne państwo opiekuńcze; Czechosłowacja: model socjaldemokratyczny; Węgry: liberalne państwo opiekuńcze	Nie

Autor(zy)/rok	Badana próba	Teoretyczny punkt odniesienia	Najważniejsze wyniki – typ(y) kapitalizmu	Odrębne klastry (modele kapitalizmu) w EŚW11
Szikra [2004], Tomka [2004], Haggard, Kaufman [2008], Inglot [2008], Bakken [2008], Sirovátka, Saxonberg [2008], Cerami, Vanhuyse [2009], Hacker [2009]	Kraje EŚW	System opieki społecznej i VoC	Systemy hybrydowe	Nie
Szalai [2005], Gans-Morse, Orenstein [2006], Fenger [2007], Fuchs, Offe [2009]	Kraje EŚW	System opieki społecznej i VoC	Systemy hybrydowe: mieszanka korporatyizmu i liberalizmu lub korporatyizmu i socjaldemokracji	Nie
Aidukaite [2006, 2009, 2010], Cerami [2006], Żukowski [2009]	Kraje EŚW	System opieki społecznej i VoC	Unikalny postkomunistyczny system opieki społecznej	Tak (1)*
Cernat [2006]	Rumunia	DoC	Kapitalizm koktajlowy	? (1)
Farkas [2011, 2013]	Państwa członkowskie UE, w tym 8 nowych członków z EŚW	DoC	Środkowo-wschodnio-europejski model kapitalizmu w UE	Tak (1)
Podejścia niestandardowe				
King, Szelenyi [2005]	Kraje transformacji	Własna metodologia i kryteria klasyfikacji	Kapitalizm oddolny a odgórny; kapitalizm od wewnątrz vs. kapitalizm z zewnątrz	Tak

Autor(zy)/rok	Badana próba	Teoretyczny punkt odniesienia	Najważniejsze wyniki – typ(y) kapitalizmu	Odrębne klastry (modele kapitalizmu) w EŚW11
Myant, Drahokoupil [2011]	27 krajów transformacji	VoC	Gospodarki rynkowe (drugorzędne) oparte na ZIB; peryferyjne gospodarki rynkowe; kapitalizm oligarchiczny; państwa autorytarne; gospodarki zależne od pomocy i przekazów zagranicznych	Tak (5)
Bohle, Greskovits [2012]	Kraje EŚW11	Polanyi	Typy kapitalizmu: czysty neoliberalny, osadzony liberalny i neokorporatystyczny.	Tak (3)
Magyar, Madlovics [2022]	Węgry, Bułgaria, Rumunia, Rosja, Ukraina, Azerbejdżan, Kazachstan	Własna metodologia i kryteria klasyfikacji	Kapitalizm patronacki	Tak

* Tylko system opieki społecznej.

Źródło: opracowanie własne.

Blizsza analiza zawartości tabeli 1 skłania do szeregu spostrzeżeń.

Po pierwsze, można stwierdzić, że bezpośrednie zastosowanie standardowych ram analitycznych z reguły prowadziło do wyników mylących i/lub niejednoznacznych. Jednocześnie, ze względu na swoją kalibrację, standardowe ramy okazały się niezdolne do uchwycenia specyficznych cech architektur instytucjonalnych w byłych krajach socjalistycznych w porównaniu z ich zachodnioeuropejskimi odpowiednikami. W rezultacie, stosując te same szerokie kryteria klasyfikacyjne zarówno dla rozwiniętych, jak i wschodzących gospodarek rynkowych, nie udało się również zidentyfikować odrębnego modelu (lub modeli) postkomunistycznego kapitalizmu ani w całej grupie krajów przechodzących transformację, ani w samym regionie Europy Środkowo-Wschodniej.

Po drugie, najważniejsze ustalenie większości badań opartych na zastosowaniu standardowych ram koncepcyjnych, w których dokonano (istotnych) rozszerzeń i modyfikacji, często sprowadzało się do wniosku o hybrydowym lub mieszanym charakterze wyłaniającego się w Europie Środkowo-Wschodniej kapitalizmu.

Oznaczało to powstanie w krajach EŚW architektur instytucjonalnych, które zawierają w sobie – w różnych proporcjach – składniki przeszczepione z różnych modeli współczesnego kapitalizmu zachodniego. Zgodnie z tą narracją, te pierwsze architektury – będąc wynikiem imitacji [Krastev, Holmes 2020] – zwykle stanowią gorsze kopie tych drugich, występujących w krajach zachodnich. Ponadto, poza nielicznymi wyjątkami, w tym nurcie badań (w tym w badaniach ograniczonych wyłącznie do systemu opieki społecznej), nie zidentyfikowano żadnego odrębnego modelu kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, jako samoistnej nowej kategorii badawczej.

Dwa najbardziej znaczące wyjątki, a mianowicie koncepcje Zależnej Gospodarki Rynkowej [Nölke, Vliegenthart 2009] oraz Środkowo-wschodnioeuropejskiego modelu kapitalizmu [Farkas 2011, 2013], powstały w wyniku zasadniczego dostrojenia i „przekalibrowania” standardowych ram analitycznych i dodania nowych wymiarów analizy (np. roli korporacji transnarodowych w krajach EŚW i statusu tych ostatnich jako peryferii), a tym samym – rozszerzenia zestawów wskaźników instytucjonalnych i/lub dodania nowych kryteriów klasyfikacyjnych, nieuwzględnionych w oryginalnych metodologiach Halla i Soskice’a, Amable’a czy twórców innych typologii. Punktem wyjścia koncepcji Myanta i Drahekoupila [2011] była krytyka schematu VoC, co pozwoliło na skonstruowanie oryginalnej typologii kapitalizmu postkomunistycznego.

Po trzecie, niezależnie od wyraźnych różnic dotyczących szczegółów ich konstrukcji i zakresu większość badań porównawczych nad kapitalizmem postkomunistycznym, przedstawionych w dwóch pierwszych częściach tabeli 1, wykazuje pewne wspólne podstawowe właściwości, a mianowicie: (i) dotyczą one szerokich prób badawczych obejmujących zarówno kraje zachodnie, jak i postkomunistyczne, (ii) posługują się bardzo ogólnymi etykietami, opisując istotę rodzącego się kapitalizmu w tych drugich jako gorszej kopii tych pierwszych, będącej efektem naśladownictwa, (iii) z nielicznymi wyjątkami nie identyfikują odrębnego modelu (modeli) kapitalizmu postkomunistycznego, (iv) w większości przypadków nie starają się sięgnąć głębiej i odkryć tych warstw historii tych krajów, które rzuciłyby nowe światło na rolę zależności ścieżkowej i długiego trwania [Braudel 1995], w tym ich dziedzictwa proto-kapitalistycznego i socjalistycznego jako kluczowych współdeterminant samej istoty rozwijającego się kapitalizmu w regionie Europy Środkowo-Wschodniej, a także otworzyłyby drogę do zgłębienia zawłości ich osobliwego wyposażenia instytucjonalnego.

Po czwarte, jeśli chodzi o podejścia niestandardowe [np. King i Szelenyi 2005, Myant i Drahekoupil 2011, Bohle i Greskovits 2012, Magyar i Madlovics 2022], to z definicji wyodrębniają one różne typy kapitalizmu postkomunistycznego, przynajmniej w odniesieniu do niektórych byłych krajów socjalistycznych. W konsekwencji zakłada się w nich *implicite*, że te nowe typy kapitalizmu są odrębne od wzorców ustalonych w badaniach kapitalizmu zachodnioeuropejskiego. W rezultacie ten kierunek badań nie oferuje żadnej kompleksowej typologii obejmującej zarówno Europę Zachodnią, jak i Środkowo-Wschodnią, która mogłaby stanowić wspólny mianownik dla analiz porównawczych kapitalizmu w obu regionach.

W podsumowaniu tej części artykułu należy podkreślić, że przegląd najbardziej reprezentatywnych badań porównawczych nad kapitalizmem w byłych krajach socjalistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem Europy Środkowo-Wschodniej, ujawnił występowanie istotnych luk w naszym rozumieniu statusu kapitalizmu postkomunistycznego. Dotyczy to m.in. roli instytucji społecznych, z osobną uwagą poświęconą ich kulturowym korzeniom i ich internalizacji, bez której stają się one bytem iluzorycznym, fasadowym, a w konsekwencji tracą charakter „faktu społecznego” w znaczeniu przypisywanym temu pojęciu przez Durkheima. Ogólnie rzecz biorąc, poprzednie badania nie zdołały wydobyć wszystkich najważniejszych wymiarów wyłaniającego się kapitalizmu w krajach Europy Środkowo-Wschodniej, pozwalających zrozumieć jego unikalnej istoty i instytucjonalnej osobliwości.

W tym kontekście zadajemy bardziej dogłębne pytanie – czy architektury instytucjonalne w krajach Europy Środkowo-Wschodniej wykazują cechy, które sprawiają, że ich porządki społeczno-gospodarcze stają się podatne na hybrydyzację i które skłoniły wielu badaczy zajmujących się studiami porównawczymi nad kapitalizmem do porzucenia wcześniejszych interpretacji postkomunistycznego kapitalizmu przez pryzmat spójnych modeli typu zachodniego i przejścia do „hipotezy hybrydowej”? To było jednym z głównych pytań, które stało się przesłanką podjęcia próby konceptualizacji idei „kapitalizmu patchworkowego”. Koncepcja ta zostanie rozwinięta w następnych częściach artykułu, co, jak sądzimy, przyczyni się do głębszego zrozumienia zjawiska heterogeniczności porządków społeczno-gospodarczych w regionie.

II. Geneza kapitalizmu patchworkowego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Przyczynek do analizy typowo-idealnej

W tej części podejmiemy problem kluczowy dla zrozumienia ukształtowanego w większości krajów regionu EŚW kapitalizmu, który jest nie tylko niespójny i hybrydowy, ale także – co najważniejsze – ma charakter patchworkowy. Wyjaśnienie tego zjawiska wymaga, obok podejścia ekonomicznego (zwłaszcza nowej ekonomii instytucjonalnej), przyjęcia także perspektywy socjologii ekonomicznej oraz perspektywy właściwej innym nurtom nauk społecznych o nastawieniu ewolucyjnym. Tworząc naszą konceptualizację odwołaliśmy się do metody typu idealnego, pamiętając, że w odniesieniu do tak złożonego problemu badawczego, jak geneza i charakter kapitalizmu w krajach EŚW11 można skonstruować wiele konkurencyjnych typów idealnych. Rozpocznemy od krótkiego omówienia metody typu idealnego, którą stosujemy w naszych analizach, a następnie przedstawimy problem badawczy, który wyjaśnia trudności zbudowania jednoznacznych (homogenicznych) typologii kapitalizmu w krajach EŚW. W dalszej części artykułu omówimy genezę i proces kształtowania się kapitalizmu patchworkowego.

2. 1. Metoda typu idealnego

W naszych analizach odwoływaliśmy się zarówno do uogólnień odnoszących się do konkretnych porządków społeczno-gospodarczych (ekonomii politycznych), czyli do „typów przeciętnych” lub „typów statystycznych” (używając terminologii Webera), jak i do konstruowania „typów idealnych”. Przed przedstawieniem naszej typowo-idealnej konstrukcji kształtowania się syndromu kapitalizmu patchworkowego zatrzymamy się przy wybranych sposobach interpretacji pojęcia typu idealnego.

Typologią idealną posługują się nie tylko socjologowie i ekonomiści, lecz także historycy i historyzofowie. Złożone dzieło Maxa Webera dawało podstawy do różnorodnych interpretacji tej kategorii, przyjęte jest jednak odwoływanie się do tej wersji koncepcji typu idealnego, którą pozostawił w metodologicznym manifestie z 1904 r., zamieszczonym w „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik” [Weber 2004].

Współczesny badacz twórczości Webera, Dirk Käsler, pisał: „Głównym zadaniem typu idealnego (...) jest (...) hipotetyczne przypisanie chaotycznej różnorodności poszczególnych zjawisk do »ideału«, tj. do wyobrażonego przebiegu wydarzeń. Idealne typy Webera są »idealne« pod dwoma względami: po pierwsze, są zawsze produktem czysto logicznej perfekcji myśli, angażują się w proces ich tworzenia i refleksji nad wyimaginowanym ekstremum; po drugie, odnoszą się również do »idei«, tj. są to »obrazy mentalne« i projekty myślowe. (...). (Weber) [w]ielokrotnie ostrzegał także przed hipostazą typów idealnych jako prawdziwych sił napędowych historii” [Käsler 2010: 241–242]. Witold Kula, odnosząc pojęcie typu idealnego do historii gospodarczej pisał, że typy te nie są zjawiskami przeciętnymi, średnimi w sensie statystycznym, ani najczęściej występującymi, „[s]ą to konstrukcje naukowe, standardy budowane w oparciu o teoretycznie uzasadnioną selekcję zjawisk i cech” [Kula 1963: 36]. Jerzy Topolski wskazywał, że typy idealne są „swego rodzaju miarami, do których przyrównujemy rzeczywistość. Tworzone są w oparciu o znajomość rzeczywistości (...). Zadaniem historyka jest przyrównanie rzeczywistości do typów idealnych jako formy jej strukturalnego oglądu” [Topolski 1973: 124–125]. Stanisław Kozyr-Kowalski wyznaczał typowi idealnemu rolę „fikcji heurystycznej”, służącej porządkowaniu i opisywaniu wybranego materiału empirycznego, która „nie może służyć jako wyjaśnienie przyczynowe” [Kozyr-Kowalski 1967: 476]. Dodamy, że o typach idealnych w kontekście kapitalizmu patchworkowego pisaliśmy obszernie wcześniej [Gardawski, Rapacki 2019].

Metodolodzy nauk społecznych posługujący się narzędziami formalnymi traktują kategorię „typu idealnego” jako zbiór pusty, który nie ma związku z rzeczywistością [np. Pawłowski 1977]. Z kolei metodolodzy o orientacji humanistycznej przyjmują interpretację Webera, traktującą typy idealne jako kluczowe narzędzie, służące racjonalnemu rozumieniu zjawisk społeczno-kulturowych, ale podkreślają problem pomiaru relacji typów do rzeczywistości: „Weber sugerował wprawdzie, że poważne rozbieżności między rzeczywistością a typem idealnym powinny prowadzić do ponownego zdefiniowania danego typu, ale twierdził też, że typy idealne nie są modelami, które można testować. (...) Dalsze zamieszanie może wynikać z faktu, że sam Weber często implicite używał typów idealnych jako testowalnych modeli” [Abercrombie, Hill, Turner 2000].

Sam Weber w pierwszym kluczowym rozdziale „Gospodarki i społeczeństwa” następująco opisał relacje między typami idealnymi a generalizacjami empirycznymi („typami przeciętnymi”, „typami empiryczno-statystycznymi”): „socjologia musi tworzyć czyste (»idealne«) typy tworów o takim charakterze, odznaczające się

konsekwentną spójnością możliwie doskonałej adekwatności z punktu widzenia *sensu*, ale właśnie z tego względu, w tej absolutnie idealnej, *czystej* formie, występujące w rzeczywistości równie rzadko, jak jakaś reakcja fizyczna wyliczona przy założeniu absolutnej próżni (...). Rozumie się samo przez się, że socjologia stosuje poza tym także czasem typy przeciętne z gatunku empiryczno-statystycznych, twory nie wymagające szczególnych metodycznych objaśnień” [Weber 2002: 16].

W manifeście z 1904 r., poświęconym „obiektywności” nauk społecznych Weber następująco objaśniał typ idealny rynku towarowego: „[o]braz (...), powstawszy w naszym umyśle, skupia pewne relacje i wydarzenia historycznego życia w jeden zgodny kosmos powiązań. Co do treści, konstrukcja taka ma cechy utopii, którą uzyskaliśmy przez uwydatnienie w myśli określonych elementów rzeczywistości. Ich stosunek do empirycznie danych faktów życia polega jedynie na tym, że jeżeli w jakimś stopniu stwierdziliśmy lub przypuszczamy istnienie realnych zdarzeń zależnych od »rynku« (...), wówczas możemy sobie pragmatycznie wyobrazić i zrozumieć specyfikę tej konstrukcji za pomocą typu idealnego” [Weber 2004: 172].

Przywołamy jeszcze jeden fragment cytowanego manifestu z 1904 r., w którym Weber wskazuje na elastyczność metody typu idealnego – zależnie od układu odniesienia da się skonstruować odmienne typy idealne dotyczące tego samego przedmiotu: „[m]ożna następnie spróbować nakreślić obraz społeczeństwa, w którym wszystkie rodzaje gospodarczej, a nawet intelektualnej, aktywności byłyby zdominowane przez reguły, w których rozpoznamy tę samą charakterystyczną dla »rzemiosła« zasadę podniesioną do rangi typu idealnego (...). Temu ostatniemu można z kolei (jako antytezę) przeciwstawić odpowiedni typ idealny kapitalistycznej regulacji drobnej wytwórczości, by na tej podstawie podjąć się próby nakreślenia utopii »kapitalistycznej« kultury, tzn. kultury zdominowanej zainteresowaniem pożytkowania prywatnych kapitałów” [Weber 2004: 173].

Mimo podkreślania „utopijnego” wymiaru typu idealnego, empiryczny materiał wyjściowy, służący jego konstruowaniu, odnosi się do konkretnych zjawisk, uznanych za najbardziej trafne reprezentacje zjawiska. Typy idealne w ekonomii politycznej i ekonomii porównawczej są zazwyczaj konstruowane przez odniesienia do konkretnych krajów. Tak powstała na przykład typologia *Varieties of Capitalism* Halla i Soskice’a, którzy wzorowali się na przypadku Niemiec i Stanów Zjednoczonych. W naszej konstrukcji odwołujemy się głównie do ewolucji polskiego, a także istniejącego w krajach grupy Wyszehradzkiej porządku społeczno-gospodarczego.

Kończąc uwagi o metodzie, odniesiemy się do problemu relacji typu idealnego do empirycznej rzeczywistości, który doczekał się wielu rozwiązań, mimo wspomnianej

niejednoznaczności propozycji samego Webera. Nawiązując do tych rozwiązań, Uta Gerhardt zrekonstruowała procedurę stosowaną przez Webera przy tworzeniu typów idealnych. Składa się ona z trzech etapów: 1) przekształcanie heterogenicznej nieskończoności życia społecznego w zogniskowane pojęcia służące poznaniu naukowemu; 2) przekształcanie pojęć w typy idealne (na tym etapie następuje: [i] odwołanie do istniejącej wiedzy, [ii] wyodrębnienie elementów niezbędnych i wyeliminowanie innych, [iii] weryfikacja w rzeczywistości społeczno-historycznej); 3) konfrontacja typu idealnego z obserwowanymi zdarzeniami kultury indywidualnej” [Gerhardt 1994]. W niniejszym artykule nie będziemy w stanie przeprowadzić całej procedury, w związku z czym ograniczymy się do skrótovej wersji analizy typowo-idealnej.

2.2. Wybrane kluczowe cechy kapitalizmu w krajach EŚW

Omawiając problem kluczowych cech porządków społeczno-gospodarczych nawiążemy do generalizacji empirycznej, dotyczącej transformacji ustrojowej krajów EŚW (możemy ją również określić jako rekonstrukcję „typu przeciętnego” w rozumieniu Webera) autorstwa Clausa Offe, a następnie do analiz Myanta i Drahokoupila.

Offe w swoich badaniach transformacji systemowej wyróżnia dziesięć głównych obszarów transformacji i towarzyszących tym obszarom nierozwiązanych problemów: 1) przekształcenie państwowo-socjalistycznego systemu gospodarczego w prywatno-kapitalistyczny. Powstaje „pytanie, jak i na czyją korzyść ma być sprywatyzowany państwowy kapitał produkcyjny (...); 2) „(...) konieczne jest utworzenie i obsadzenie instytucji politycznych” (konstytucji, partii politycznych, parlamentów itp.). Offe podkreślał, że „mają to robić zazwyczaj ludzie, którzy swoje doświadczenie zawodowe i umiejętności zdobywali w starych reżimach”; 3) problem wymierzania „sprawiedliwości transformacyjnej” elitom starych reżimów i ofiarom tych reżimów; 4) w wielu krajach pojawia się w czasie transformacji problem mniejszości i stosunku do nich ze strony „kulturowo dominującego narodu” (*culture nations*); 5) problem „graczy zewnętrznych”, którzy w krajach EŚW odgrywają większą rolę niż np. w Ameryce Łacińskiej: „nie jest przesadą mówienie o próbie zachodniego »podboju« lub »zagarnięcia terytorium«, choć częściowo kierują nim również prawdopodobnie szlachetne intencje”; 6) w wielu krajach poważnym problemem jest polityka społeczna

(ochrona zdrowia, problem mieszkaniowy, system edukacyjny itd.); 7) problem różnic w dochodzie narodowym między krajami transformacji a starymi krajami Europy; 8) problem rządów prawa, patologii społecznych i korupcji; 9) problemy związane ze specyficznymi problemami byłej NRD, które tu pomijamy, oraz 10) problem istnienia w społeczeństwach podlegających transformacji „długiego ramienia państwowo-socjalistycznej przeszłości”, które „dosyć mocno trzyma się współczesności”. Dziedzictwo to jest bardzo zróżnicowane w poszczególnych krajach EŚW i wpływa m.in. na preferencje polityczne, które kształtują ruchy populistyczne w Polsce i na Węgrzech [Offe 2020: 29–34]. Dodajmy, że niektóre uogólnienia Offe’go – szczególnie obszary pierwszy, drugi, piąty i dziesiąty, posłużą nam do skonstruowania typu idealnego kapitalizmu patchworkowego.

Z kolei zdaniem Myanta i Drahekoupila, warunkiem spójnych konstrukcji typologii dojrzałych porządków społeczno-gospodarczych jest istnienie względnie stabilnych instytucji, stanowiących ich „osnowę” (odwołujemy się tu do pojęcia, które zostanie omówione w kolejnej części naszego artykułu). W przypadku podejścia VoC, proponowanego przez Halla i Soskice’a, zakłada się względnie stabilne stosunki pracy, utrwalone formy współpracy między przedsiębiorstwami, utrwalone formy ładu korporacyjnego, utrwalone sposoby pozyskiwania finansowania, obecność form instytucjonalnych pozwalających rozwiązać podstawowe problemy koordynacji na poziomie przedsiębiorstw. W przypadku innych podejść teoretycznych, tworzących typologie kapitalizmu, zakłada się względnie stabilne metody interwencji państwa w gospodarkę, stabilne formy państwa opiekuńczego itd. Jeśli te stabilne „osnowy” istnieją, a w większości krajów zachodnich tak właśnie jest, to można tworzyć typologie kapitalizmu przy założeniu ich względnej trwałości (homogeniczności).

Problem, który odnosi się do porządków społeczno-gospodarczych powstałych w byłych krajach socjalistycznych, polega na tym, że formalne zasady, które regulują dojrzałe zachodnie gospodarki rynkowe, zostały wprowadzone w wielu krajach EŚW przyjęte, jednak brak im stabilności (z wyjątkiem pewnych krajów i pewnych aspektów narodowych porządków społeczno-gospodarczych). Reguły (instytucje) działają wybiórczo, są zniekształcane przez korupcję lub przez niekontrolowane i niewidoczne powiązania między biznesem a polityką, formalne reguły daleko nie zawsze wystarczają, aby zapewnić funkcjonowanie złożonych systemów gospodarczych, a przede wszystkim są zmienne, co wykazały analizy empiryczne z lat 2000. [Gardawski red. 2009; Myant, Drahekoupil 2011] i z lat 2010. [Rapacki red. 2019]. Badanie takich porządków wymaga korzystania z narzędzi, których brak jest w większości schematów teoretycznych ekonomii głównego nurtu, ale także brak

w narzędziowni nowej ekonomii instytucjonalnej; w obu przypadkach zakłada się, zgodnie z logiką racjonalnej rekonstrukcji, że reguły są zasadniczo przestrzegane, długi są spłacane, deponenci mogą ufać systemowi bankowemu, a polityka rządowa jest stabilna i przewidywalna we względnie długim okresie [Myant, Drahoukoupil 2011: 301]. Oczywiście również w przypadku dojrzałych gospodarek rynkowych reguły nie działają bezwyjątkowo, lecz można tam założyć, że raczej będą one działały, niż że nie będą. Natomiast analizy wielu gospodarek krajów EŚW wymagają założenia, że zasady nieformalne mogą być równie ważne jak zasady formalne, a instytucje, pozornie stabilne, łatwo mogą nagle ulec destabilizacji lub przyjąć formę fasadową czy wręcz zniknąć, co oznacza, że poziom niepewności jest tam nieporównanie wyższy niż w przypadku wysoko rozwiniętych krajów zachodnich. Nałożenie na kraje EŚW siatek pojęciowych zaczerpniętych z teorii interpretujących zachodnie ekonomie polityczne, nawet jeśli w danym punkcie czasowym pozwoli trafnie opisać stan poszczególnych instytucji, to już architektura instytucjonalna konstytuująca porządku społeczno-gospodarcze tych krajów, traktowana jako całość, ujawnia często brak spójności i komplementarności. Podobnie aktualna wiedza o stanie danej instytucji stosunkowo szybko może ulec dezaktualizacji. Ten stan chwiejności nie jest wyłącznie cechą krajów EŚW, jednak w porównaniu z krajami zachodnimi, występuje on ze znacznie wyższym natężeniem, jest bowiem efektem historii, utrwalającej w wielowiekowym procesie niską instytucjonalizację porządków społeczno-gospodarczych w krajach peryferii (pół-peryferii) Europy, a zwłaszcza w meandrach najnowszej historii, o których piszemy w dalszej części artykułu.

Kolejny problem badawczy, kluczowy dla naszej koncepcji patchworku, odnosi się do swoistej otwartości, a dokładniej mówiąc, do niskich kosztów i barier wejścia nowych organizacji i instytucji do większości porządków społeczno-ekonomicznych w krajach EŚW. W tym przypadku wpływ na to miały w pierwszym rządzie takie czynniki jak struktura klasowa odziedziczona po autorytarnym socjalizmie, skład społeczny elity reformatorskiej oraz przyjęcie warunków konsensusu Waszyngtońskiego, a co za tym idzie – wejście na drogę rozwoju poprzez napływ zagranicznych inwestycji bezpośrednich. To wpływało na słabość krajowej „osnowy” instytucjonalnej, której najbardziej widocznym wskaźnikiem był pluralizm reguł w obszarze ładu korporacyjnego (*corporate governance*) i szerzej – stosunków pracy. Ujmując ten złożony problem w dużym skrócie, w wyniku badań prowadzonych w organizacjach pracodawców, wśród reprezentacji związków zawodowych, a także w trakcie obserwacji przeprowadzanych przez jednego z nas na forum Międzynarodowej Organizacji Pracy, stwierdziliśmy wysoki poziom autonomii

korporacji transnarodowych (KTN) w zakresie stosunków pracy. Spotkaliśmy się też z wypowiedzią jednego z polskich specjalistów w zakresie zarządzania zasobami pracy, zatrudnionego w KTN, że w odróżnieniu od inwestowania w dojrzałych gospodarkach zachodnich, w krajach EŚW korporacje działają w dużym stopniu niezależnie od krajowych regulacji, tj. od krajowej „osnowy” instytucjonalnej [Gardawski 1999; Gardawski 2007; Gardawski, Surdykowska red. 2019: 66–71].

Na podstawie przedstawionych powyżej analiz, a także badań prowadzonych w Szkole Głównej Handlowej, które będziemy omawiali w ostatniej części naszego artykułu, wyodrębnimy obecnie trzy zasadnicze charakterystyki porządku społeczno-gospodarczego występującego w krajach EŚW. W dalszych fragmentach tej części artykułu zrekonstruujemy proces stopniowego kształtowania się kapitalizmu patchworkowego, posługując się uproszczoną wersją metody typu idealnego.

Dwie pierwsze charakterystyki odnoszą się do braku stabilności architektury instytucjonalnej, z tym, że pierwsza z nich wskazuje na zmienność porządków społeczno-gospodarczych EŚW na poziomie krajów, zaś druga dotyczy zróżnicowania „logik” instytucjonalnych na poziomie poszczególnych organizacji. Daje to w efekcie stan wielowymiarowego braku spójności i braku komplementarności istniejących w tych krajach porządków społeczno-gospodarczych. Słabość instytucji pociąga za sobą wysokie koszty transakcyjne funkcjonowania wewnątrz danego porządku.

Trzecia zasadnicza charakterystyka dotyczy swoistej otwartości tych porządków społeczno-ekonomicznych na dołączanie nowych elementów (instytucji, organizacji) z własną logiką działania. Wskazuje to na niskie koszty transakcyjne i niskie bariery wejścia do owych porządków.

2.3. Źródła heterogeniczności ekonomii politycznych krajów EŚW w perspektywie dziedzictwa historycznego

Źródeł heterogenicznego charakteru współcześnie istniejących porządków społeczno-ekonomicznych (wylaniającego się kapitalizmu) w większości krajów EŚW należy szukać przede wszystkim w zależności ścieżkowej ich wzorów rozwojowych. Czynniki zależności od wcześniejszych ścieżek rozwoju można w pewnym uproszczeniu rozdzielić na trzy podstawowe składniki lub inaczej – warstwy czasowe. Pierwszy z nich implikuje „długie trwanie”, w znaczeniu nadanym temu pojęciu przez Braudela [1999]. „Długie trwanie” obejmuje bardzo długi okres,

sięgający końca Średniowiecza i początków ery nowożytnej, następnie wieki XVIII i XIX, gdy w Europie Środkowo-Wschodniej wciąż trwały rezydua feudalizmu, a załączki kapitalizmu przybierały tu formę określaną w literaturze terminem „proto-kapitalizmu”. Nowoczesny kapitalizm przemysłowy, powoli rozwijający się od połowy XIX wieku głównie we włókiennictwie, przywodził na myśl obraz rozproszonego archipelagu.

Druga warstwa czasowa, która silnie wpłynęła na dzisiejszą architekturę instytucjonalną w krajach EŚW, obejmuje okres od wybuchu II wojny światowej do 1989 r., w którym nastąpiło dwukrotne załamanie (*critical junctures*) trajektorii rozwoju porządku instytucjonalnego w tych krajach. Wreszcie trzeci składnik „zależności ścieżkowej” oznacza okres transformacji ustrojowej, następujący po drugim zasadniczym punkcie zwrotnym na dotychczasowych trajektoriach rozwoju instytucjonalnego tych krajów w 1989 r. To wówczas szczególny splot czynników społecznych, ekonomicznych i politycznych nadał heterogenii charakter patchworkowy.

Dla pełnej rekonstrukcji dziedzictwa historycznego należałoby więc rozpocząć od analizy pierwszego składnika, który tworzą elementy kultury o długim, wielopokoleniowym trwaniu. Europa Środkowo-Wschodnia to peryferie lub pół-peryferie Europy, w których są zakonserwowane rezydua kontrreformacji, kultury chłopskiej i kultury szlacheckiej, „kultury folwarcznej” i kultury mieszczańskiej, odległej historii państwowości i państwowości niedawnej. Braudel pisał: *[m]entalność zbiorowa określająca postawy, dyktująca wybory, umacniająca przesady i kierująca ruchami społecznymi jest faktem cywilizacyjnym. (...) [J]est ona owocem odległego dziedzictwa, wierzeń, lęków, dawno nie uświadamianych już niepokojów. Jest owocem kontaminacji, której składniki z odmętów odległej przeszłości płyną ku nam niesione przez pokolenia. (...) Owe podstawowe wartości, owe struktury psychologiczne (...) są niezwykle odporne na działanie czasu*” [Braudel 2006: 56]. W naszych analizach będziemy mogli jedynie naskórkowo sięgnąć do tego wymiaru, chociaż jego obecność wielokrotnie dawała o sobie znać. W przypadku Polski szczególne znaczenie mają w tym względzie studia prowadzone przez Tomasza Zaryckiego (m. in. red. 2016).

Drugi wymiar dziedzictwa obejmuje wszystkie kraje EŚW, które zostały zaanektowane przez ZSRS po zakończeniu II wojny światowej, a także idące zblizoną drogą kraje Jugosławii, i wiąże się z narzuceniem totalitaryzmu typu sowieckiego a następnie przekształceniem go w autorytarny socjalizm. W krajach regionu, które były okupowane w czasie wojny przez hitlerowskie Niemcy, preludium zmian instytucjonalnych nastąpiło już w momencie nazistowskiego podboju. Dziedzictwo to obejmuje również większość krajów Jugosławii. Okres ten zasadniczo wpłynął

na strukturę instytucjonalną narodowych ekonomii politycznych, na strukturę społeczną, na kulturę, nakładając się na spuściznę pierwszej warstwy czasowej.

Trzeci składnik dziedzictwa historycznego, najbliższy nam, to przełom antysocjalistyczny z lat 1989–1991 i odrzucenie instytucji, które w krajach EŚW trwały około 45 lat. Przełom i podejmowane po nim próby bezpośredniego zastąpienia instytucji pozostawionych przez komunizm przez nowe („modelowe”) instytucje, nastąpiły w specyficznych warunkach klasowych (podmiotem rewolucji w większości krajów nie była klasa beneficjentów zmiany porządku). W przypadku tej warstwy czasowej dziedzictwa można wskazać na jej dwa etapy i zaangażowane w nie dwie elity dokonujące przeobrażeń instytucjonalnych: elitę przełomu i elitę adaptacji. Ponownie należy się zastrzec, że zarysowany proces nie miał miejsca we wszystkich krajach regionu. W krajach bałkańskich i Chorwacji nastąpił on dopiero pod koniec dekady lat 90. Uprzedzając dalszy wywód podkreślimy już obecnie, że wskazana dwuetapowa konstrukcja ma skrajnie idealny charakter.

Należy podkreślić, że w przypadku kapitalizmu patchworkowego ten proces historycznych wstrząsów struktury instytucjonalnej ma znaczenie istotne, a nie przygodne. Interpretacja procesu kształtowania się patchworku i analiza treści tej kategorii pojęciowej wymaga podejścia ewolucyjnego i wrażliwości na zależności ścieżkowe. Dodamy już w tym miejscu, że instytucjonalne i mentalne dziedzictwo okresu autorytarnego socjalizmu, ważne dla nadawania zmianom układu instytucjonalnego charakteru patchworku, okazało się stosunkowo głęboko zakorzenione w wielowymiarowych pozostałościach poprzedniego porządku. To dziedzictwo było szczególnie uważnie badane przez Hausnera, który w 2007 r. pisał o „trudnościach ustanawiania nowego porządku”, bowiem „utrwalone patologie trudno wykorzenić, będą plenić się w nowych warunkach, osłabiając dynamikę społecznej zmiany” [Hausner 2009: 125]. Edmund Mokrzycki pisał w 1995 r. o długim trwaniu: „»realny socjalizm« stał się realny również w swoich makrospołecznych konsekwencjach, wytworzył bowiem, głównie za sprawą swego porządku gospodarczego, własne mechanizmy różnicowania społecznego, a więc w rezultacie własne mechanizmy produkcji i reprodukcji tkanki społecznej oraz własne mechanizmy obrony społecznego status quo” [Mokrzycki 2001: 107].

Poniżej rozszerzymy szkicowo wymienione warstwy czasowe zależności ścieżkowej i czynniki formowania patchworku w krajach EŚW.

A. Dziedzictwo historyczne

Rozpoczniemy od ujęcia instytucjonalno-historycznego, ze szczególnym uwzględnieniem kategorii zależności od wcześniejszej ścieżki rozwoju. Punktem wyjścia trajektorii wiodącej do patchworku są instytucjonalne efekty kilkusetletniej obecności krajów regionu Europy Środkowo-Wschodniej na pół-peryferiach Europy [Braudel 2006; Szücs 1983, 1988, Zarycki 2016]. W okresie tym, sięgającym późnego średniowiecza i obejmującym epokę nowożytną, nastąpiło zasadnicze rozejście się dróg rozwojowych krajów Europy Zachodniej i krajów Europy Środkowo-Wschodniej. Zachód doświadczył w tym czasie postępującego wzmacniania władzy centralnej, ograniczania dominacji arystokracji, wspierania niezależności miast i wzmacniania roli mieszczaństwa, instytucjonalizacji i racjonalizacji porządku społeczno-gospodarczego. W przeciwieństwie do tego, trajektorie rozwojowe Europy Wschodniej charakteryzowały się słabnącą władzą centralną, rosnącą dominacją arystokracji i stanu szlacheckiego, niskim poziomem instytucjonalizacji porządku społeczno-gospodarczego, ograniczaniem rozwoju miast i stopniową społeczną degradacją społecznego położenia chłopów (gospodarka folwarczna).

W epoce nowożytnej i w okresie rewolucji przemysłowej (wieki XVIII–XIX) w krajach Europy Środkowo-Wschodniej ukształtowała się mieszanka pozostałości feudalizmu, proto-kapitalistycznych mechanizmów gospodarczych, a także pojawiły się archipelagi nowoczesnej gospodarki kapitalistycznej (np. okręgi nowoczesnego przemysłu włókienniczego na terenie Polski, skupione wokół Łodzi – polskiego Manchesteru). W tym krajobrazie wyjątkowe miejsce zajmowały Czechy – najwyżej rozwinięta przemysłowo część Austro-Węgier.

Istotnym czynnikiem, wpływającym na losy krajów regionu był w tej epoce brak politycznej niezależności większości narodów i konsekwencje tego dla porządku społeczno-gospodarczego i kultury narodowej [Kłosowska 1996].

Dziedzictwem tego odległego historycznego okresu było słabe zakorzenienie formalnych instytucji w praktyce społecznej i w świadomości społecznej, silne więzi na poziomie mikrostruktur społecznych, a słabe na poziomie dużych grup (wysoki zasób kapitału społecznego „łączącego”, niski kapitału społecznego „pomostowego” i „podległościowego” [Putnam 2000, Woolcock 2001]), a także rezydualna „kultura folwarczna” w relacjach społecznych kilku krajów (zwłaszcza w Polsce, ale także na Węgrzech), trwające do okresu II wojny światowej.

Wskazane dziedzictwo okazało się względnie trwałe i miało znaczący wpływ na ukształtowanie się dzisiejszego patchworku.

B. Dwa przełomy polityczne i społeczno-gospodarcze (1945–1989)

Punktem wyjścia w analizach spuścizny historycznej, determinującej kształt kapitalizmu powstałego w krajach EŚW, jest odniesienie się do wspomnianych momentów przełomowych (*critical junctures*) w powojennej historii tych krajów [Thelen 1999], wiążących się z destrukcją zastanej architektury instytucjonalnej i zastąpieniem jej przez nową architekturę. Dwukrotne zniszczenie podstaw instytucjonalnych, poprzedzone okresem drugiej wojny światowej, a także towarzyszące tej destrukcji długie okresy braku społecznej legitymizacji władzy, rzutowały m.in. na utrwalenie w szerokich kręgach społecznych postaw braku szacunku wobec instytucji formalnych, w tym instytucji prawa i państwa. Odwołując się do pojęć zaczerpniętych z teorii konformizmu: w czasach totalitaryzmu i autorytarnego socjalizmu gros społeczeństwa ulegało oficjalnym instytucjom z konieczności, lecz ani się nie identyfikowało z nimi, ani nie były one zinternalizowane [Aronson 1972].

Proces ten przyjmował jednak różną postać zależnie od elementów kultury o długim, wielopokoleniowym trwaniu, których znaczenie podkreślał Braudel (uważamy za konieczne zwrócenie uwagi na różnice między postawami panującymi w dwóch sąsiadujących ze sobą i pokrewnych językowo społeczeństwach, stanowiących biegunowe przypadki w tym zakresie: polskim i czeskim).

Okres II wojny światowej wywołał w krajach EŚW okupowanych przez Niemcy głębokie zmiany zarówno instytucji, jak i postaw. Okupanci podważyli prawo własności, przejmując na masową skalę prywatne przedsiębiorstwa, a także całkowicie wywłaszczając ludność żydowską, co przygotowało grunt dla powojennej nacjonalizacji.

* * *

Pierwsza fundamentalna destrukcja nastąpiła w wyniku sowieckiego podboju krajów EŚW po II wojnie światowej. Komuniści w stopniowym, kilkuletnim procesie, dokonali eliminacji ustroju rynkowego i proto-rynkowego [Mokrzycki 2001] oraz doprowadzili do fundamentalnej przebudowy struktury klasowo-warstwowej. W większości krajów EŚW przed wojną panował system rynkowy z rezydentami feudalizmu. Destrukcja była dodatkowo ułatwiona w tych krajach, w których już podczas okupacji nazistowskiej zostały zachwiane podstawy przedwojennego porządku instytucjonalnego. W miejsce dotychczasowych systemów

społeczno-gospodarczych został wprowadzony w drugiej połowie lat 40. ustrój komunistyczny w wersji totalitarnej ze sztywnymi, spójnymi i komplementarnie skonstruowanymi instytucjami, powszechną nacjonalizacją i centralizacją nieomal wszystkich form życia zbiorowego, począwszy od monocentryzmu w zarządzaniu gospodarką. Przy tym komuniści nie liczyli się ani ze specyficznymi cechami gospodarek poszczególnych krajów, ani z postawami społecznymi. Starano się wychować „nowego człowieka z nową świadomością”, natomiast realnego człowieka chciano wykorzenić z jego dotychczasowej kultury. Nastąpiła likwidacja ziemiaństwa i burżuazji jako klas oraz społeczna i polityczna degradacja przedwojennej inteligencji, nastąpił przyspieszony awans społeczny niższych warstw klasy robotniczej i uboższych warstw chłopstwa. Trzeba brać pod uwagę, że w tych społeczeństwach, które zachowały przed wojną rezydua feudalizmu, rewolucja komunistyczna przynosiła społeczną modernizację i cieszyła się poparciem części niższych warstw [Nowak 1983]. Z wyselekcjonowanych przedstawicieli tych ostatnich komuniści formowali nową klasę rządzącą, przybierającą z upływem czasu formę „nomenklatury”. Tony Judt pisał: „Stalin (...) przywiązywał wielką wagę do tego, by na obszarach, którymi zawałdął, tworzyć struktury władzy i struktury społeczne identyczne z panującymi w Związku Radzieckim. (...) odtworzył radziecką historię, instytucje i praktyki w każdym z małych państw, nad którymi panował teraz za pomocą partii komunistycznej” [Judt 2005/2011: 204]. Kenn Jowitt dobitnie określił głębokość destrukcji: „Instytucjonalnie cechą przełomów stalinowskich (...) była likwidacja quasi-publicznych domen w tych krajach i wykastrowanie państwa jako oficjalnego miejsca życia politycznego. Partia zniszczyła, wchłonęła i zastąpiła zarówno państwo, jak i społeczeństwo: kadry rządziły, poddani byli posłuszni, obywatele znikali” [Jowitt 2009: 20]. Państwa te wdrożyły w ślad za Związkiem Sowieckim specyficzny model bardzo kosztownej i selektywnej modernizacji. Jadwiga Staniszkis przedstawiła ten proces jako pierwszą fazę dominacji Związku Sowieckiego nad krajami należącymi do sowieckiego „klastra imperialnego” [Staniszkis 1988].

Zdaniem wielu analityków życia społecznego w Europie Środkowo-Wschodniej wymownym symptomem wpływu totalitarnego, stalinowskiego systemu na więzi społeczne był zanik zaufania społecznego. Partia komunistyczna dążyła do zniszczenia więzi rodzinnych i przyjacielskich oraz starała się zastąpić wszystkie rodzaje kapitału społecznego tylko jednym, tj. kapitałem podległościowym – między jednostką a władzą. Dążenie do podporządkowania życia społecznego kontroli totalitarnej w jej skrajnej postaci, odpowiadającej definicji Carla Friedricha i Zbigniewa Brzezińskiego [1956], odniosło częściowy sukces w Rosji, natomiast nie

powiodło się w większości krajów Europy Środkowo-Wschodniej należących do bloku sowieckiego. Ponadto, jak pokazują polskie doświadczenia, to proletariat, a nie nowa inteligencja, okazał się odporny na niszczenie więzi społecznych [Świda-Ziemba 1991]. W środowisku robotniczym dominował natomiast niski poziom legitymizacji systemu i brak szacunku dla oficjalnych instytucji władzy.

Badania nad społeczeństwem polskim prowadzone w okresie autorytarnego socjalizmu, tj. po przewrocie antystalinowskim (1955–1956), wykazały relatywizację norm moralnych [Nowak 1983], co wiązało się m.in. z łatwością „indywidualnej prywatyzacji” (kradzieży) różnych zasobów materialnych państwa. Zjawiska te rozwijały się w klimacie rosnącego przyzwolenia na łamanie norm regulujących życie gospodarcze. W literaturze można spotkać termin „kultura antyprawną”, natomiast Grażyna Skąpska [2017] wprowadziła pojęcie „nihilizmu prawnego-aksjologicznego”. Szczególnie istotne z punktu widzenia naszego problemu badawczego były postawy przedstawicieli warstwy rządzącej (nomenklatury, członków partii komunistycznej) ze względu na ich niską identyfikację z ideologią komunistyczną [Gieorgica 1989].

Kraje EŚW, mimo łączącego je reżimu komunistycznego, były zróżnicowane pod względem ekonomicznym, politycznym, kulturowym, nie mówiąc już o warstwie cywilizacyjnego „długiego trwania”. Ponadto różnice te były wzmocnione przez czynnik geopolityczny, tj. podział na kraje wchodzące w skład Związku Radzieckiego, kraje zależne od Związku Radzieckiego i kraje wchodzące w skład Jugosławii. Różnice te miały wpływ na późniejsze procesy transformacji, a także na sposoby reformowania gospodarki komunistycznej.

Po śmierci Stalina w 1953 r. rozpoczął się proces szybszego lub wolniejszego rozluźniania rygorów stalinowskiego totalitaryzmu i próby zastępowania go w części krajów przez ustrój, który określamy terminem „autorytarny socjalizm”. Proces ten „charakteryzował się coraz bardziej heterogenicznymi stosunkami wewnątrz RWPG oraz serią śmiałych, lecz ostatecznie nieudanych prób reform gospodarczych (...). Chociaż kraje »komunistyczne« zaczęły reformować pewne aspekty swoich systemów politycznych i gospodarczych od 1953 r., »tajne przemówienie« Chruszczowa posłużyło za katalizator »drugiej fali« reform, która rozpoczęła się w 1956 roku i trwała, w różnych formach i przy znacznych różnicach narodowościowych, mniej więcej do 1968 roku” [Louw 1997: 78].

Nie jest naszym celem omawianie złożonego i dobrze w literaturze opisanego procesu reform autorytarnego socjalizmu, ważne jest natomiast podkreślenie zjawiska postępującego instytucjonalnego rozchwiania porządków społeczno-gospodarczych w krajach EŚW.

Ograniczymy się w tej części rozważań tylko do polskich doświadczeń. Zaczniemy od przytoczenia słów jednego z czołowych polskich ekonomistów, Zdzisława Sadowskiego, który pisał w 2004 r., że Polska to „kraj, który w 1989 roku wstąpił na drogę transformacji systemowej, (...) nie był już od dawna totalitarny, a jego gospodarka nie była centralnie planowana” [Sadowski 2004: 109]. W polskich naukach społecznych i w próbach polskich reform komunizmu ważną rolę odegrała książka Włodzimierza Brusa [1962], a w latach 70. ukazały się publikacje poświęcone patologiom organizacyjnym gospodarki socjalistycznej – autorstwa Jadwigi Staniszkis [1972] i Janusza Beksiaka [1972]. W latach 80., jeszcze w warunkach autorytarnego socjalizmu ukazywały się prace o dysfunkcjach gospodarki Witolda Morawskiego, Jerzego Hausnera, Wiesławy Kozek, Ewy Błaszczyk, Leny Kolarskiej-Bobińskiej, zespołu Leszka Balcerowicza i innych.

Na przełomie lat 80. i 90. czołowym badaczem zjawiska rozpadu więzi w gospodarce i społeczeństwie autorytarnego socjalizmu był Hausner. Wskazywał on, że upadek socjalizmu był efektem długotrwałej agonii [Hausner, Klementowicz 1991; Hausner 1992]. Proces ten doprowadził do stanu „systemowej próżni”. Jak pisał Hausner, pojęcie to nie oznacza „zniszczenia wszystkich elementów, które tworzyły dotychczasowy system. Wiele z nich istnieje dalej (...). Wyłaniają się też stopniowo nowe struktury. Jednakże nie konstytuują one systemu, gdyż brak jest między nimi wzajemnych powiązań, które z gospodarki, polityki i kultury tworzą podsystemy tej całości, którą określamy jako system społeczny (...). Bez tych regulatorów poszczególne segmenty życia społecznego funkcjonują według własnych zasad, według odrębnej logiki. Powoduje to w konsekwencji liczne horyzontalne i wertykalne niespójności w funkcjonowaniu społeczeństw, odzwierciedlające się w świadomości społecznej w postaci dysonansów” [Hausner 1992: 12]. Spostrzeżenia Hausnera wskazują na te same zjawiska, które leżą u podstaw naszej koncepcji kapitalizmu patchworkowego. W świetle cytowanych analiz autorstwa Hausnera można mówić o tak głębokiej de-instytucjonalizacji porządku społeczno-gospodarczego w końcowym okresie autorytarnego socjalizmu, że, jak będziemy dalej dowodzili, ułatwiona została droga do powstania kapitalizmu patchworkowego.

Podobną diagnozę dał w 1998 r. Andrzej Rychard, pisząc o „głębszej” naturze i tożsamości systemu „realnego socjalizmu” i wskazując na nieskuteczność centralizacji i „spontaniczne rozproszenie instytucjonalne”, czy też „zorganizowany bezład”. Odwołując się do poglądów ekonomistów, wskazał na wewnętrzną sprzeczność realnego socjalizmu, prowadzącą do żywiołowej decentralizacji i procesów „entropijnych”. Rychard odrzucił stereotyp, zgodnie z którym realny socjalizm był wprawdzie „niesprawny i nieprzyjemny”, lecz „dający pewność”

– przeciwnie, ustrój ten „generował niepewność” i „rozproszenie na poziomie ról społecznych” [Rychard 1998: 56–57]. Również wyniki analiz Rycharda pozwalają, jak sądzimy, na patchworkową interpretację badanej przez niego rzeczywistości.

Sytuacja autorytarnego socjalizmu zmieniła się skokowo, gdy reformy, rozpoczęte w 1985 r. przez Michaiła Gorbaczowa, naruszyły polityczne konstytutywne instytucje formacji komunistycznej, tj. jej „osnowę”. Doprowadziły one do upadku porządku komunistycznego w Związku Sowieckim i późniejszego rozpadu tego państwa, wywołały procesy odśrodkowe w państwach satelickich i bunt ich społeczeństw przeciwko autorytaryzmowi [Jesień Ludów 1989]. Odniesiemy się tutaj, za Wolfgangiem Streeckiem, do spostrzeżenia Georgiego Derluguiana. Argumentował on, że utrata integralności państwa w Związku Sowieckim „podważyła wszystkie (...) instytucje, a zatem uniemożliwiła zbiorowe działanie na praktycznie jakimkolwiek poziomie ponad sieciami rodzinnymi i kołesiowskimi (*crony*). Ten stan utrwalił się” (s. 122) [12]. Rządzące biurokracje w krajach komunistycznych zareagowały, jak pisał Derluguian, bardziej paniką niż jawną przemocą w obliczu masowej mobilizacji obywatelskiej, takiej jak Praska Wiosna 1968 i sowiecka pierestrojka u jej szczytu w 1989 r.

Naszkicowane wyżej procesy destrukcji, poprzedzone „łagodną agonią” autorytarnego socjalizmu, stały się kolejnym momentem przełomowym i punktem zwrotnym na trajektoriach rozwojowych krajów EŚW po II wojnie światowej. Procesy te doprowadziły do ostatecznej eliminacji głównych politycznych elementów konstrukcyjnych modelu komunistycznego i zainicjowały proces tworzenia specyficznej odmiany kapitalizmu, wykazującej w większości tych krajów cechy patchworku.

* * *

Wraz z przełomem ustrojowym w większości krajów EŚW nastąpił zwrot ku liberalnej gospodarce rynkowej. Proces przechodzenia do gospodarki rynkowej najwcześniej rozpoczął się i był stosunkowo najlepiej zaplanowany na Węgrzech, natomiast najbardziej skrajną postać przybrał on w Polsce („terapia szokowa”). Zostało to po części wymuszone przez ogromną skalę nierównowagi makroekonomicznej [zob. np. Błazyca i Rapacki 1991] a także fakt, że nasz kraj był w praktyce niewypłacalny, a nie mógł się obyć bez natychmiastowej pomocy międzynarodowej (mimo że nie był najbardziej zadłużony w regionie *per capita*). Uzyskanie tej pomocy było niemożliwe bez wprowadzenia gospodarki rynkowej i przyjęcia zasad konsensusu Waszyngtońskiego. W procesie reformowania Polska

wyprzedziła oczekiwania MFW, za co ostro krytykowany był Leszek Balcerowicz, twórca programu reform [Kowalik 2000]. Maria Lissowska następująco opisywała ten proces: „[p]rzeprowadzenie transformacji do gospodarki rynkowej było unikalnym zamierzeniem w skali historycznej, po pierwsze, dlatego że miało być przeprowadzone i wdrożone przez administrację państwową, a nie dokonujące się drogą oddolnej ewolucji. Po drugie, przekształcenie to dokonywało się w warunkach głębokiej nierównowagi makroekonomicznej. Stąd naturalną tendencją było skupienie się na skutecznej polityce ekonomicznej, przede wszystkim prowadzącej do stabilizacji. Na priorytety tej polityki z kolei silnie oddziaływały pochodzące z MFW i BŚ zalecenia »konsensusu waszyngtońskiego«. W efekcie na plan dalszy zeszyły reformy instytucjonalne: „[w] pewnym sensie zakładano, że instytucje rynkowe pojawią się we właściwym czasie, w bliżej nieznanym sposobie, i że zaczną działać natychmiast” [Lissowska 2004: 46 i 47].

Ofiarą reform liberalnych padły związki zawodowe, których rolę ograniczono do obrony warunków pracy i płacy, pozbawiając innych funkcji, pełnionych w socjalizmie, a także w zachodnich skoordynowanych gospodarkach rynkowych. Obok związków zawodowych ofiarą reform stała się też instytucja samorządu pracowniczego, o którą skutecznie zabiegała „Solidarność” w latach 1980–1981. Ponadto w Polsce do 1994 r. nie powołano instytucji narodowego dialogu społecznego, co odróżniało kraj nad Wisłą od innych państw EŚW.

W Czechosłowacji pod ekonomicznymi rządami premiera Vaclava Klause, zwolennika polityki społeczno-gospodarczej Margaret Thatcher, zaczęto realizować ambitny program reform, chociaż w warunkach dobrej sytuacji gospodarczej przemysł pozostał nienaruszony, w odróżnieniu od Polski i Węgier nie było przypadku bankructw przedsiębiorstw, prowadzono politykę dialogu ze związkami zawodowymi. Reformy liberalne podjęto też w krajach bałtyckich; wśród nich na czoło wysunęła się Estonia, która właściwie została „adoptowana przez kraje skandynawskie”, jak pisał Judt. Na przeciwległym krańcu lokowała się Rosja i dawne republiki związkowe ZSRS (poza państwami bałtyckimi), a także kraje bałkańskie i Chorwacja.

W pierwszych demokratycznych wyborach w części państw dawnego bloku wschodniego w regionie EŚW zwyciężyły partie liberalne i liberalno-prawicowe o orientacji reformatorskiej, chociaż tylko w dwóch krajach władzę objęła elita złożona z członków opozycji, ukształtowanej w podziemiu jeszcze w czasie komunizmu. Jak podkreślał m.in. Offe, w większości krajów regionu transformacji mieli dokonać „ludzie, którzy swoje doświadczenie zawodowe i umiejętności zdobywali w starych

reżimach”. Szybko nastąpiło jednak społeczne rozczarowanie pierwszymi efektami reform i brakiem oczekiwanych zmian na lepsze, co pociągnęło za sobą falę sprzeciwu i „przeciw-ruch”, używając pojęcia ukutego przez Karla Polanyiego. Od tej prawidłowości były wyjątki – w Czechach nie nastąpił odwrót od thatcheryzmu. Społeczeństwo czeskie trwało przy Klausie przez całe lata 90., chociaż nie pozostawił on po sobie dobrej pamięci, ale już w Słowacji premier Meciar manifestował postawę antyliberalną, podobnie jak prezydent Iliescu w Rumunii.

Kapitalizm bez kapitalistów

Badacze elit dokonujących przełomu ustrojowego w krajach postkomunistycznych (a literatura w tym zakresie jest obszerna) zwracali uwagę na aksjologiczne, a nie racjonalno-ekonomiczne podejście pierwszego pokolenia reformatorów, którzy nie byli w stanie dokonać systematycznej transformacji od socjalizmu do kapitalizmu. Hausner pisał, że „w ostatniej fazie (socjalizmu) rozpadają się instytucjonalne mechanizmy koordynacji różnych segmentów i sfer życia publicznego (próżnia systemowa), lecz jednocześnie nie wyłaniają się podmioty dysponujące identyfikacją i zdolnością do działań systemotwórczych (próżnia strategiczna)” [Hausner 1992a: 113]. Krzysztof Jasiocki wskazywał na „nieobecność kluczowych dla gospodarki rynkowej aktorów społecznych – klas prywatnych właścicieli, grup interesu, partii politycznych i mediów wyrażających ich interesy” [Jasiocki 2013: 156]. Zgodnie z tezą trójki autorów [Egal, Szelenyi, Townsley 1998], powstawał „kapitalizm bez kapitalistów”, w odróżnieniu od oligarchicznego układu „kapitalistów bez kapitalizmu”, który wyłonił się w Rosji w rezultacie „rozgrabienia imperium” [Marciniak 2001]. Kowalik na określenie ustroju budowanego od 1989 r. wprowadził termin „konserwatywna rewolucja mieszczańska”, podkreślając, że rewolucji tej dokonywała elita, której członkowie sami nie byli członkami klasy mieszczańskiej, a co więcej, w Polsce w okresie przełomu ustrojowego jeszcze takiej klasy nie było. Był to więc konstruktywizm antycypujący pojawienie się w przyszłości beneficjentów nowego ustroju. Wielką przegraną tej rewolucji stała się klasa robotnicza, która, paradoksalnie, wywalczyła taki ustrój społeczny, który ją samą zdegraduje [Kowalik 2009].

Wskazany wyżej problem tworzenia kapitalizmu bez kapitalistów jako klasy, w imię interesów której odbywała się rewolucja kapitalistyczna, stanowi odrębną i ważną przesłankę powstawania patchworku.

Staniszkis w swej książce oceniającej proces wprowadzania ustroju rynkowego w pierwszym roku transformacji poddawała odrębnej analizie historyczny precedens

„odgórną rewolucji kapitalistycznej” przy braku klasy korzystającej z tej rewolucji. Rozpatrywała klasowy aspekt przechodzenia od feudalizmu do kapitalizmu, klasowy aspekt Rewolucji Francuskiej, klasowy aspekt demokratyzacji w Hiszpanii i w krajach Ameryki Łacińskiej w latach 60. XX w., odwoływała się także do rosyjskiej rewolucji 1905 r. W każdym z tych przypadków zmiany systemu były realizacją (mniej lub bardziej bezpośrednią) interesów klasy zdobywającej władzę i instalującej nowy system, miała więc charakter rewolucji oddolnej, natomiast „w przypadku Europy Wschodniej było (...) piętno systemowego braku kluczowych interesów gospodarczych, które sprawiło, że »rewolucja z góry« była nieunikniona” [1991: 244]. Charakterystyczną różnicę między demokratyzującą się Hiszpanią i krajami Ameryki Łacińskiej a krajami Europy Środkowo-Wschodniej zaznaczyła Staniszkis w następujący sposób: „Hiszpania była słabo rozwiniętym, ale kapitalistycznym społeczeństwem i od początku reformy polityczne (a także »otwarcie« na Europę) miały silne podstawy w interesach gospodarczych. Rozwijający się sektor przemysłowy chciał zlikwidować państwo faszystowskie, aby rozszerzyć swoje kontakty gospodarcze ze światem. W Europie Wschodniej tacy aktorzy ekonomiczni nie istnieją, a otwarcie gospodarcze, prywatyzacja i reformy polityczne są przeprowadzane ze względu na silne przywiązanie do wartości, a nie z powodu interesów ekonomicznych ściśle określonych grup społecznych. To przyczynia się do większej niejednoznaczności transformacji w Europie Wschodniej” [Staniszkis 1991: 247].

Elity reformatorskie: elita przełomu i elita adaptacji

W cytowanej powyżej książce Staniszkis przytaczała wypowiedź kandydata na stanowisko ministra przemysłu, Tadeusza Syryjczyka, podczas przesłuchania w Sejmie we wrześniu 1989 r. Powiedział on, że reprezentuje podmioty, które jeszcze nie istnieją. Istotnie, wskazywała Staniszkis, specyficzną cechą przełomu dokonującego się w „realnym socjalizmie” było to, że ówczesna elita polityczna odwoływała się do „interesu teoretycznego”. Miała ona wizję systemu, spójnego, „zakorzenionego w nauce”, który, jak podkreślała Staniszkis, niebezpiecznie zbliżał się do ideologii ze względu na brak precyzji i magiczne podejście m. in. do instytucji „rynku”. Ponadto elita ta, zdaniem Staniszkis, w czasie obejmowania władzy nie wiedziała, które grupy społeczne będą stanowiły jej bazę społeczną [Staniszkis 1991: 184].

Jacek Wasilewski [2004] jest autorem koncepcji, podjętej następnie przez Krzysztofa Jasiockiego [2013], która wyodrębniała analitycznie trzy etapy ewolucji elit reformatorskich w Polsce: *elitę przełomu*, która dokonała strategicznych

wyborów, przywróciła Polsce suwerenność państwową, demokrację i kapitalizm; *elitę transformacji*, która wprowadziła reformy i zbudowała instytucje nowego ustroju, oraz *elitę konsolidacji*, która usprawniła instytucje, ustabilizowała politykę i efektywność państwa [Jasiecki 2013: 160]. Z punktu widzenia formowania się kapitalizmu patchworkowego powyższe trzy typy elit reformatorskich ograniczymy do dwóch: elity „przełomu”, która podjęła dzieło odrzucenia instytucji kluczowych dla socjalizmu a także wprowadzenia nowego ładu instytucjonalnego, oraz elity „adaptacji”.

Elita przełomu wybrała strategię zastąpienia głównych instytucji ustroju komunistycznego przez instytucje gospodarki radykalnie rynkowej, czego warunkiem wstępnym było ograniczenie ingerencji państwa w gospodarkę i prywatyzacja. W odniesieniu do elity następnej generacji nie będziemy używali terminu „konsolidacja”, ten niesie bowiem w sobie pierwiastek wartościujący i sugestię spójności, natomiast skorzystamy z terminu „adaptacja”, który zawiera jedynie informacje o osiągnięciu przez konkretną ekonomię polityczną stanu przystosowania się do otoczenia.

Zwracamy szczególną uwagę na ten aspekt przełomu ustrojowego, który traktujemy jako bardzo ważny dla koncepcji kapitalizmu patchworkowego. Elita przełomu miała moc sprawczą, a jednocześnie nie realizowała interesu klasowego (nie budowała systemu pod kątem racjonalnej kalkulacji istniejącego interesu klasowego). Badacze podkreślali wyjątkowość tej sytuacji. Jak wskazywaliśmy wyżej, w przypadku procesów o charakterze rewolucyjnym, zachodzących w innych czasach i w innych regionach, można było wskazać na wewnątrzsystemowe klasy czy warstwy, mające interes ekonomiczny w zmianie systemu i zastąpieniu go nowym, zgodnym z interesami tych klas czy warstw. Natomiast w części krajów EŚW elita transformacji podejmowała wyzwanie zmiany systemu w imię wejścia własnego społeczeństwa do cywilizacji zachodniej. Tak było w Polsce z grupą Balcerowicza, podobnie wyglądała też sytuacja w większości krajów EŚW (inaczej niż na eurazjatyckim wschodzie i bałkańskim południu: „[n]iektóre kraje Europy Wschodniej w ogóle nie eksperymentowały z liberalną demokracją. Chorwacja Tuđmana czy Serbia Miloševicia, Bułgaria czy Rumunia na początku lat 90. były dalekie od jakichkolwiek koncepcji liberalnej demokracji czy nawet wolnorynkowego kapitalizmu” [Csillag i Szelenyi 2015: 2]).

Elita przełomu

Zatrzymamy się przy elicie przełomu, podejmującej kluczowe wybory instytucjonalne. W najbardziej zaawansowanych w procesie reform rynkowych państwach EŚW elita ta składała się – w całości lub w części – z członków kręgów opozycyjnych w okresie autorytarnego socjalizmu – oczywiście tylko w tych krajach, w których takie kręgi miały szansę się ukształtować. Należy mieć w związku z tym na uwadze, że w wielu pozostałych krajach regionu decyzje dotyczące kierunków transformacji ustrojowej i reform gospodarczych po 1989 r. pozostały w rękach osób związanych silniej lub słabiej z poprzednim reżimem. Podjęcie dzieła transformacji ustrojowej było w punkcie wyjścia o tyle ułatwione, że elita rządząca poprzedniego ustroju, członkowie nomenklatury, zwłaszcza gospodarczej, byli w większości pragmatycznie myślącymi oportunistami, dalekimi od chęci obrony autorytarnego socjalizmu, natomiast w wielu krajach byli gotowi do współpracy w dziele tworzenia instytucji rynku [Huntington 1991]. Podobnie większość klasy pracowniczej wykazywała preferencje prorynkowe, chociaż w późniejszym okresie kontestowała wielokrotnie „realny kapitalizm” [Gardawski 1996].

Ważne obserwacje i przewidywania zostały poczynione przez Staniszkis w książce pisanej w trakcie powstania, wzrostu i załamania się elity przełomu, gdy dopiero w przyszłości, chociaż bardzo bliskiej, miała się pojawić elita drugiej generacji. Oto jak charakteryzowała ona postawy członków elity przełomu: „[w]ierzyli oni (podobnie jak większość społeczeństwa), że naturalny, »normalny« porządek gospodarczy i logika rynku wyłonią się w sposób ewolucyjny z rzeczywistości socjalistycznej, gdy rząd wycofa się z gospodarki. Nie doceniano ilości działań konstruktywistycznych, które są konieczne, zanim tkanka ekonomiczna będzie gotowa do funkcjonowania w gospodarce rynkowej. W rezultacie tworzenie nowych instytucji gospodarczych przebiega znacznie wolniej niż reformy polityczne. Teraz to się zmienia, gdy do władzy dojdzie nowe, drugie pokolenie elit politycznych (...). Są one młodsze, bardziej pragmatyczne i mają mniej ideologiczną wizję zarówno państwa, jak i samych siebie. Co więcej, nie mają one »rewolucyjnej« przeszłości z lat 40. i 50. i znacznie mniej obawiają się aktywnego państwa” [1991: 245]. Dodajmy, że przewidywania autorki dotyczące elity drugiej generacji, jako racjonalnie realizującej interes społeczeństwa, nie spełniły się jednak, o czym piszemy poniżej.

Międzynarodowe badania porównawcze postaw społecznych, przeprowadzone w latach 1991 i 1994 w 8 krajach EŚW i w landach byłej NRD, dowodziły istnienia wyidealizowanego w początkowym okresie obrazu demokracji i gospodarki rynkowej i negatywnego obrazu socjalizmu. Dotyczyło to zwłaszcza społeczeństw krajów

o nielicznych kontaktach z Zachodem: „zadowolenie ze sposobu funkcjonowania demokracji i niezadowolenie z ostatnich rządów przed zmianą ustroju politycznego tworzyły specyficzną dla krajów postkomunistycznych strukturę zasobów poparcia dla tworzonego systemu politycznego i ekonomicznego” [Siemieńska 1996: 111]. Postawy te szybko ulegały erozji, z jednej strony, jak wskazywała Siemieńska, z powodu braku zgodności nowych doświadczeń z oczekiwaniami (pauperyzacja, wzrost niepewności, korupcja, bezrobocie), z drugiej, z samej natury pamięci społecznej – utraty ostrości negatywnych zjawisk z przeszłości.

Nie wszędzie następowała ta erozja. W badaniach prowadzonych w Polsce większość klasy pracowniczej stanowili zwolennicy „umiarkowanej modernizacji”, udzielający przez całą dekadę lat 90. „przyzwolenia ograniczonego” na wprowadzenie mechanizmów rynkowych i konkurencji [Gardawski 1992, 1996]. Michał Federowicz w badaniach z wczesnych lat dwutysięcznych wyodrębnił dominującą grupę „krytycznych zwolenników rynku” [Federowicz 2004]. Oznacza to, że elita przełomu cieszyła się względną swobodą wyboru drogi reform.

W przypadku Polski społeczny „przeciw-ruch” nie kierował swego krytycyzmu na mechanizmy rynkowe, lecz na rzeczywiste funkcjonowanie rynku. To powodowało, naszym zdaniem, łatwe przesuwanie obiektu gniewu klasy robotniczej, trafnie opisywane przez Davida Osta w jego książce o „Solidarności” [2007], na płaszczyzny pozaekonomiczne, m. in. nacjonalistyczne.

Analitycznie rzecz ujmując, po łatwym usunięciu „zerodowanych” i przez nikogo nie bronionych (jak podkreślał Hausner) instytucji politycznych i gospodarczych dawnego reżimu, nastąpił stan względnej próżni systemowej: „system komunistyczny nie tyle (...) został obalony lub się przeobraził, ile się rozpadł, pozostawiając gruzy, jak też coraz bardziej bezradnych i zdezorientowanych ich mieszkańców oraz elity, które nie wypracowały własnego ustrojowego projektu zastępują to wyidealizowanym, akademickim wzorem idealnego rynku i demokracji” [Hausner 1992a: 105–106]. Marek Ziółkowski potwierdzał po latach wnioski Hausnera: „Ta elita wraz z członkami opozycji demokratycznej (...), którzy walczyli z komunistyczną dyktaturą, zbudowali wizję nowego, demokratycznego społeczeństwa opartego na pewnych ideałach, które w rzeczywistości nie były możliwe do zrealizowania i które w dużej mierze okazały się złudzeniami” [Ziółkowski 2015: 265]. Już następująco przedstawił alternatywne drogi, stojące przed elitami przełomu: „Rządy postkomunistyczne stały przed zasadniczym wyborem: albo podejmą próbę przejścia z dnia na dzień od subsydiowanej gospodarki socjalistycznej do wolnorynkowego kapitalizmu (...), albo zaczną ostrożnie demontować lub wyprzedawać najbardziej nieefektywne sektory gospodarki planowej, jednocześnie zachowując, póki się da, te elementy,

które dla miejscowej ludności są najważniejsze (...). Pierwsza strategia pasowała lepiej do wolnorynkowych warunków ukochanych przez wchodzące w życie pokolenie postkomunistycznych ekonomistów i przedsiębiorców, druga była rozważniejsza politycznie” [Judt 2011/2005: 797]. Elity przełomu raczej nie cechowały się tak rozumianą rozważą, niosły natomiast radykalną wizję systemu, który miał powstać po zniszczeniu komunizmu.

Cytując analizy Jacques’a Rupnika, można następująco scharakteryzować iluzje elity przełomu: przekonanie o automatycznym działaniu mechanizmów rynkowych, przekonanie, że działalność polityczna może być oparta na etyce, przekonanie, że społeczeństwo obywatelskie powstaje samorzutnie, przekonanie o możliwości trwałego sprawowania władzy przez intelektualistów [Rupnik 2008, cytujemy za Ziółkowski 2015].

Ulegając złudzeniom elastyczności reformowanej struktury ekonomicznej i postaw społecznych, reformatorzy byli zdeterminowani, aby w miejsce usuniętej architektury instytucjonalnej autorytarnego socjalizmu urzeczywistnić czysty model gospodarki radykalnie rynkowej, „neoliberalnej”, która w czasach przełomu antysocjalistycznego, w latach 80. i wczesnych 90., była uznawana w skali światowej za najbardziej efektywną i bezalternatywną. Inne modele, w tym model skandynawski, czołowi reformatorzy (Balcerowicz, Klaus) uważali wówczas za opcje nieporównanie mniej efektywne, a głos przeciwników drogi radykalnie liberalnej nie był słyszalny w dyskursie społecznym [Konat 2021: 198–199]. W tym kontekście należy wymienić nazwiska socjaldemokratów a jednocześnie przeciwników komunizmu, Tadeusza Kowalika czy Ryszarda Bugaja.

Podkreślmy: elita przełomu nie była podporządkowana interesom ekonomicznym klas sprawujących w kraju władzę gospodarczą, gdyż takich klas – dodajmy – jeszcze nie było. Elita owa podejmowała śmiało wyzwanie w postaci zastąpienia instytucji autorytarnego socjalizmu przez instytucje demokracji politycznej i gospodarki rynkowej, odwołując się do anglosaskiego modelu rynkowego, uznanego za zwycięski w skali globalnej. Skuteczne wprowadzenie takiego modelu, jeśli w ogóle byłoby możliwe w ówczesnej sytuacji krajów EŚW, wymagałoby infrastruktury materialnej, szerokiego zaplecza instytucjonalnego i odpowiednio wykształconej administracji publicznej, a więc warunków nie spełnionych w żadnym kraju. W realnych warunkach krajów post-komunistycznych próby wprowadzenia spójnej liberalnej reformy ekonomicznej pociągnęły za sobą wysokie koszty społeczne, a ponadto wywołały obawy większości społeczeństw o przyszłe warunki bytowe. W Polsce uruchomiono spiralę zadłużenia przedsiębiorstw państwowych, co doprowadziło

do załamania większości tych przedsiębiorstw i paniki wśród ich załóg. W efekcie pojawił się społeczny opór a w ślad za nim – przeciw-ruch w znaczeniu nadanym temu terminowi przez Polanyiego. Ten społeczny opór cechował także te odłamy klasy robotniczej, które popierały gospodarkę rynkową i nie oczekiwały restytucji autorytarnego socjalizmu.

Zjadliwe obserwacje dotyczące postaw członków polskiej elity przełomu poczynił Ost: „[j]eśli naród odrzucił właściwą politykę, liberałowie zademonstrują, że mają swój honor (...). Utrata poparcia zaczęła być traktowana nie jako powód do alarmu, ale dowód autentyczności. Wzorem dawnej polskiej szlachty, która uważała, że zajmowanie się handlem i rzemiosłem jest czymś uwłaczającym, ci jej intelektualni spadkobiercy uznali politykę za uwłaczające zajęcie. Sprawowanie władzy było oczywiście w porządku (natomiast – przyp. *J.G. i R.R.*) [w] takich kwestiach jak pozyskiwanie bazy i wygrywanie w wyborach zachowywali właściwy dżentelmenom dystans” [Ost 2007: 228–229].

Obok tej próby wprowadzenia reguł spójnego systemu gospodarki radykalnie rynkowej, elita przełomu stworzyła warunki dla rozwoju sektora prywatnego w gospodarce, w tym dla prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych (SOE). Proces prywatyzacji przybrał lawinowy charakter. Elita przełomu podjęła prace nad ustaleniem różnych „ścieżek” prywatyzacji. Początkowo prywatyzowanie było głównie domeną menedżerów SOE, przejmujących, w różnej formie, państwowy majątek produkcyjny (tzw. prywatyzacja odgórna), a także osoby prywatne, gotowe zaryzykować zakładanie własnych małych przedsiębiorstw (prywatyzacja oddolna, zob. m.in. Rapacki 1995). Kapitał zagraniczny, jeśli już pojawiał się w tym początkowym okresie, to wyłącznie jako kapitał spekulacyjny. Procesowi prywatyzowania majątku państwowego towarzyszyła większa lub mniejsza korupcja, której zasięg zależał od kraju i dziedzictwa instytucjonalnego i kulturowego [Kaufmann i Sigelbaum 1997].

Biorąc pod uwagę rolę prywatyzacji, prawny aspekt tego procesu był dobrze rozwinięty. Problem polegał jednak na małej stabilności prawa i pojawieniu się społecznych warunków sprzyjających łamaniu prawa gospodarczego. Marek Garbicz [2012] wskazuje na pojawienie się dwóch równoległych zjawisk – z jednej strony, wystąpiła nadmierna regulacja działań gospodarczych, wywołująca wysokie koszty dla firm z sektora MŚP, a z drugiej brak regulacji, które ułatwiłyby działanie temu sektorowi. W efekcie powstał porządek, który cechował się wysokim stopniem formalnej instytucjonalizacji, a jednocześnie zwiększał społeczne przyzwolenie na łamanie norm formalnych. Pojawiła się też zachęta dla innowacji w rozumieniu Mertona, a więc działań instytucjonalnie zakazanych, lecz skutecznych dla szybkiego

zdobycia majątku. Takie postawy miały szanse na ekspansję, gdy w społeczeństwie pojawił się nacisk na sukces ekonomiczny przy rozluźnieniu nacisku na przestrzeganie norm [Merton 1982: 197 i 205]. Podobnie możemy tu odwołać się do trzech typów przedsiębiorczości wyróżnionych przez Williama Baumola [1990]: produktywnej, nieproduktywnej (pogoń za rentą) i destrukcyjnej (kryminalnej) i zwrócić uwagę na tendencję do wypierania przedsiębiorczości produktywnej przez dwa pozostałe jej typy.

Elita adaptacji

Elity przełomu stanęły więc w stosunkowo krótkim czasie wobec przeciw-ruchu. U Polanyiego przeciw-ruch oznaczał ucieczkę ku nacjonalizmowi, faszyzmowi i populizmowi z jego antyintelektualnym uprzedzeniem. Taki przeciw-ruch pojawił się w części krajów EŚW. Judt opisywał ten proces następująco: „[w] pierwszych wyborach we wszystkich dawnych państwach bloku wschodniego wystąpiła korzystna tendencja do liberalnych lub prawicowo-centrowych sojuszy, które doprowadziły do obalenia dawnych rządów, ale fala sprzeciwu spowodowana przez trudności ekonomiczne i nieuchronne rozczarowania często działała (w drugim cyklu wyborczym – przyp. *J.G. i R.R.*) na rzecz byłych komunistów, teraz prezentujących się w nacjonalistycznym przebraniu” [Judt 2011: 804–805].

Kolejne elity rządowe w krajach EŚW (elity adaptacji) podejmowały różne działania obliczone na rozwiązywanie napięć; często były to działania ad hoc, począwszy od niewielkich korekt, przez wprowadzenie istotnych złagodzeń mechanizmów rynkowych (większość krajów grupy Wyszehradzkiej) przez cofnięcie się ku autorytarnemu socjalizmowi (Słowacja) aż do „kolesiowskiego kapitalizmu” (kraje bałkańskie).

Mimo tej różnorodności przypadków krajowych uważamy, że można skonstruować typ idealny, w klasycznym Weberowskim znaczeniu, opisujący adaptację jako proces wyłaniania się kapitalizmu patchworkowego i role w tym grane przez dwie następujące po sobie elity: elitę przełomu i elitę adaptacji.

Elita adaptacji dzieli społeczne korzenie z elitą przełomu – w okresie inicjalnym nie jest reprezentacją klasy ekonomicznie rządzącej, lecz stara się być jej akuszerem⁶ i przygotowuje dla niej grunt (pomijamy zjawisko obecności w części krajów wczorajszej nomenklatury w elicie adaptacji i dokonywania przez nią konwersji kapitału politycznego na kapitał ekonomiczny).

---

⁶ Temu celowi służyły programy powszechnej prywatyzacji.

W wyniku działań adaptacyjnych mechanizmy rynkowe są na różne sposoby ograniczane, wprowadzone są rozwiązania doraźne, elita adaptacji działa niczym straż pożarna, gasząca ogniska konfliktów. W warunkach adaptacji nie ma ani możliwości, ani motywacji do tworzenia spójnego systemu instytucjonalnego, rozpoczyna się natomiast proces instytucjonalizowania rozwiązań, pozwalających na wprowadzenie i utrzymanie równowagi krajowych ekonomii politycznych. Powstające układy instytucjonalne z trudem poddawały się interpretacji w języku strukturalno-systemowym. Wskazywali na to krytyczni analitycy wyłaniającej się architektury instytucjonalnej, że wymienimy Witolda Kieżuna [2013], Witolda Morawskiego [1998, 2001] czy Jerzego Hausnera [1991, 1992].

Morawski uchwycił na przełomie XX i XXI wieku proces przechodzenia w Polsce od inicjalnego porządku pluralistycznego (neoliberalnego) w latach 1990–1992, ku „polskiemu wariantowi neokorporacjonizmu (gospodarki negocjowanej) po 1992 r. Ten nowy porządek zakładał koordynację interesów, dialog społeczny i partnerstwo w zakładach pracy. Jednocześnie Morawski wskazywał, że „[m]odel neokorporacjonistyczny być może nie ma przyszłości” i w wyniku szeregu okoliczności może być wstępem do porządku pluralistycznego. Takiemu scenariuszowi sprzyjał także fakt, że związki zawodowe były poważnie osłabione. Morawski konkluduje: „[z]apewne (...) wyłoni się jakaś hybryda” [Morawski 2001: 224]. Tę konkluzję możemy interpretować jako przewidywanie powstania porządku o charakterze patchworku.

Jerzy Giedroyc, redaktor paryskiej „Kultury”, dysponujący wyjątkowo rozległą wiedzą o Polsce, udzielił w 1993 r. wywiadu „Rzeczpospolitej”, w którym powiedział: „Na polu gospodarczym nie umiano się zdobyć na żadną koncepcję reform poza rygorystycznym wykonywaniem zaleceń Międzynarodowego Funduszu Walutowego” [cytujemy za Kieżun 2013: 195].

Komentarzem do sytuacji elit adaptacji w krajach EŚW może być teza Otto Holmana, opublikowana w drugiej połowie lat 90. Wysunął on koncepcję „podwójnej transformacji krajów EŚW” – pierwsza miała miejsce w trakcie radykalnego odrzucenia instytucjonalnej struktury ustroju autorytarnego i gospodarki nakazowej, druga zaś w latach 90., w okresie przejściowym, gdy nie nastąpiła jeszcze konsolidacja nowego porządku. Charakteryzował on ówczesny stosunek społeczeństw i elit zachodnioeuropejskich do krajów EŚW następująco: „decydenci UE zamienili początkową retorykę obietnic na bardziej realistyczne podejście, najczęściej kierując się własnym interesem. W oficjalnym dyskursie wyrażenia takie, jak »wyzwania« i »okna możliwości« zostały zastąpione przez »problemy« i

»zagrożenia«. (...) [P]raktycznie nikt w Unii Europejskiej – to znaczy nikt na poziomie podejmowania decyzji – obecnie entuzjastycznie nie pochwała włączenia krajów Europy Środkowo-Wschodniej do serca kapitalistycznej produkcji” (12). I dalej pisze: „[z]amiast opracowywać kompleksową strategię mającą na celu wsparcie podwójnej transformacji w Europie Środkowo-Wschodniej, Unia Europejska wydaje się być bardziej zainteresowana wzmocnieniem i/lub obroną możliwości transnarodowego biznesu na tzw. rynkach wschodzących w Europie Środkowo-Wschodniej” (14). Niezależnie od tego, na ile oceny wydane w 1996 r. potwierdziły się, trafnie przedstawiły uwarunkowania, w których przyszło działać elitom władzy krajów EŚW.

Kończąc omawianie problematyki elity adaptacji, powróćmy do kwestii beneficjentów transformacji ustrojowej. Eyal, Szelényi i Townsley rozważali problem, czy kapitalizm bez kapitalistów ma szansę utrwalić się w Europie Centralnej. Jeśli nie, to kto stanie się beneficjentem kapitalizmu i kim będą tutejsi kapitaliści? Autorzy rozważali w pracy pisanej w połowie lat 90. trzy scenariusze, z których najmniej prawdopodobny zakładał, że beneficjentami staną się odziedziczeni po państwowym socjalizmie prywatni przedsiębiorcy. Podobnie odrzucili oni scenariusz, zgodnie z którym nową burżuazją mieliby stać się ludzie władzy z czasów autorytarnego socjalizmu, a więc ci, którzy dysponowali wówczas kapitałem politycznym i społecznym, natomiast najbardziej prawdopodobny scenariusz upatrywał głównych beneficjentów w elicie technokratyczno-menedżerskiej, inwestorach zagranicznych wspieranych przez kompradorskie elity intelektualne oraz nowych przedsiębiorcach, którzy rozpoczęli działalność w małym biznesie już po załamaniu autorytarnego socjalizmu [Eyal, Szelényi, Townsley 1998: 15]. Dodamy, że przedstawiony scenariusz został częściowo pozytywnie zweryfikowany przez rzeczywisty rozwój polskiego kapitalizmu [Gardawski et al. 2013].

Prywatyzacja i kapitał zagraniczny

Odwołamy się ponownie do analiz Hausnera, kluczowych zwłaszcza dla naszej koncepcji patchworku w kontekście polskiego kapitalizmu. Opisując we wczesnych latach 90. wyłanianie się nowych porządków społeczno-ekonomicznych na przykładzie Polski, wskazywał on, że „nie konstytuują one systemu”. Postulat nadania systemowego charakteru porządkowi społeczno-ekonomicznemu kraju postsocjalistycznego był jednak trudny do realizacji zarówno w okresie rządów

elity przełomu, jak i elity adaptacji, zwłaszcza że w punkcie wyjścia przekształceń gospodarczych dominowała wizja radykalnego urynkwienia większości segmentów życia społecznego, wzmacniana przez „konsensus Waszyngtoński”.

W literaturze podkreślano brak przygotowania odpowiednich osłon instytucjonalnych dla transformacji, zwłaszcza prawnych. Judt pisał: „[k]apitalizmowi w świecie atlantyckim i w Europie Zachodniej od czterech stuleci towarzyszyły prawa, instytucje, regulacje i zwyczaje, stanowiące jego fundament. W wielu krajach postkomunistycznych były one zupełnie nieznanne i niebezpiecznie niedoceniane przez tamtejszych neofitów wolnego rynku” [Judt 2011/2005: 800]. Federowicz, pisząc o działalności elit, podkreślał brak całościowej, zintegrowanej wizji ładu docelowego (silny nacisk na aspekt ekonomiczny, słaby na instytucje państwa i prawa), co stało się jedną z przyczyn utrwalenia stanu „szkodliwej równowagi” oraz zjawiska „interferencji nowych instytucji ze starymi”. Porównując działania elity przełomu w Polsce z działaniami reformatorskimi prowadzonymi we wschodnich landach Niemiec, podkreślał różnice między podejściem do legislacyjnego otoczenia procesu transformacji i prywatyzacji. Reformatorzy polscy, inaczej niż niemieccy, nie nadali procesowi zmian odpowiednich ram prawnych [Federowicz 2004].

Procesy prywatyzacji w krajach Europy Środkowo-Wschodniej przybrały bardziej zrównoważony tryb niż w innych krajach postsocjalistycznych. Jak pisali Maciej Bałtowski i Piotr Kozarzewski, w tym regionie: „meandry (prywatyzacji – przyp. *J.G. i R.R.*) były mniej zawile niż w pozostałych krajach. W społeczeństwach istniał konsensus co do generalnego kierunku transformacji, istniała też wola polityczna co do wprowadzenia reform i decydenci mieli relatywnie stabilne poparcie wśród wyborców i grup interesów (...). Generalnie dynamika prywatyzacji miała cechy wspólne: najpierw był okres »heroiczny«, z jego wysokim tempem przekształceń i szeroką skalą. Następnie tempo prywatyzacji spadało, ponieważ w domenie państwowej pozostawały przedsiębiorstwa, które było trudno sprywatyzować (...)” [Bałtowski i Kozarzewski 2014].

Mimo komparatywnych przewag regionu EŚW nad resztą krajów postkomunistycznych, także w tym regionie pojawiły się zjawiska negatywne. Kozarzewski w publikacji z 2005 r. [s. 222 i następne], analizując otoczenie instytucjonalno-prawne pisał, że ustawodawstwo odnoszące się do nadzoru korporacyjnego promowało powstawanie modelu anglosaskiego, co kłóciło się z logiką rozwoju reformowanych sektorów przedsiębiorstw⁷. Zwrócił on uwagę na zjawisko wprowadzające wiele napięć

---

⁷ W Polsce było tak również w przypadku programu powszechnej prywatyzacji, znanego pod nazwą Programu Narodowych Funduszy Inwestycyjnych (NFI), rozpoczętego w 1994 r. W swoich

– także instytucjonalnych, mianowicie branie pod uwagę interesów największych spółek przy pomijaniu pozostałych, niską jakością prawa, sprzeczności między aktami prawnymi regulującymi różne obszary życia gospodarczego, woluntaryzm urzędników.

Pojawienie się w regionie nowego gracza ekonomicznego, kapitału zagranicznego, prywatyzującego państwowy majątek gospodarczy i tworzący nowe przedsiębiorstwa zależało od wspomnianego już przygotowania instytucjonalno-prawnego. Kapitał ten stopniowo pluralizował się pod względem krajów pochodzenia. Przedsiębiorstwa zależne od korporacji transnarodowych (KTN) (*subsidiary companies*) cechowały się dużą różnorodnością wewnętrznych ustrojów instytucjonalnych i kultur organizacyjnych. Równocześnie korporacje te starały się też uzyskać korzystne rozwiązania w zakresie pozycji rynkowej, stosunków pracy itd. (dążyły do monopolizacji częściowych rynków, wprowadzały w przedsiębiorstwach zależnych własne stosunki pracy, stosowały specyficzne metody ograniczania swobody związków zawodowych itd.). Badania prowadzone w latach 2005–2007 w Polsce pokazały bardzo wysoki poziom autonomii KTN w kształtowaniu stosunków przemysłowych na poziomie przedsiębiorstw [Gardawski 2007]. KTN dysponowały skutecznym narzędziem obrony swoich interesów, jakim była w pierwszym rzędzie groźba przeniesienia produkcji do innego kraju.

W krajach EŚW proces wprowadzenia mechanizmów rynkowych był skupiony na wyprzedzaniu państwowych zasobów, który Judt określił jako historyczny precedens, odbywający się, jak można by powiedzieć za Hausnerem, w „instytucjonalnej próżni”: „[z]achodni kult prywatyzacji (...) stanowił szablon dla przeprowadzonego na wielką skalę odwrótu od własności państwowej na Wschodzie; ale poza tym procesy te (prywatyzacja na Zachodzie i prywatyzacja w krajach EŚW – przyp. *J.G. i R.R.*) niewiele miały ze sobą wspólnego” [Judt 2011/2005: 800].

Złożony proces prywatyzacji i rozpadu sektora przedsiębiorstw państwowych został szczegółowo opisany w literaturze [np. Rapacki i Linz 1992; Rapacki 1995, Szałaj 1998; Kozarzewski 2005; Bałtowski i Kozarzewski 2014; Wedel 2007; Karpiński i zespół 2013; Dunn 2008]. Istotne jest zwrócenie uwagi na bezprecedensowy charakter tej operacji i jej olbrzymi zasięg. W latach 80. dokonywano w zachodnich gospodarkach rynkowych prywatyzacji dużych przedsiębiorstw, a nawet całych gałęzi przemysłu (zwłaszcza w Wielkiej Brytanii), jednak odbywało się to w dobrze

---

założeniach miał on pogodzić logiki dwóch różnych systemów ładu korporacyjnego: anglosaskich i kontynentalnych rozwiązań instytucjonalnych. Szersze omówienie tej kwestii – zob. Rapacki [2000].

(lub względnie dobrze) przygotowanym otoczeniu instytucjonalnym, obejmującym kluczowe segmenty systemu społeczno-gospodarczego. Natomiast w przypadku największego poligonu prywatyzacyjnego w krajach EŚW, czyli w Polsce, elita adaptacji, regulująca proces prywatyzacji, skupiała się głównie na ekonomicznej efektywności samego tego procesu; z jej pola widzenia znikwały natomiast skutki dla innych segmentów architektury instytucjonalnej. Nawet jeśli reformatorzy drugiej generacji zdawali sobie sprawę z pewnych negatywnych konsekwencji prywatyzacji (co nie jest dowiedzione), to ograniczenia, w jakich działali, sprzyjały wąsko technokratycznemu podejściu, które potęgował opisany przez Hausnera efekt zanikania systemowych cech porządku społeczno-gospodarczego. Było tak nawet w Czechach, kraju najlepiej – zdawałoby się – przygotowanym do prywatyzacji w pierwszym okresie transformacji [Szałaj 1998].

Paradoks kosztów transakcyjnych

KTN, wchodząc do krajów EŚW, ponosiły społeczno-ekonomiczne koszty transakcyjne, które nazwiemy „kosztami wejścia”. Były one raczej wynikiem robotniczego przeciw-ruchu niż planowej polityki państwa-gospodarza. W przypadku Polski bunt związków zawodowych w latach 1991–1992 spowodował konieczność przekazania części udziałów własnościowych załogom prywatyzowanych przedsiębiorstw i zaoferowania im tzw. pakietów socjalnych (głównie gwarancji zatrudnienia przez pewien okres po prywatyzacji). W ramach tych kosztów transakcyjnych nie było jednak wymogu wprowadzenia rozwiązań instytucjonalnych, które wpływałyby na wewnętrzny ustrój przedsiębiorstw (instytucja „dyrektora pracowniczego”, przyjęta w ustaleniach polskiego „Paktu o przedsiębiorstwie państwowym” z 1993 r., nie została wprowadzona w życie). Tym stosunkowo niskim kosztom początkowym towarzyszyły jednak relatywnie wysokie koszty transakcyjne związane z działaniem w krajowym otoczeniu instytucjonalnym o niskim poziomie spójności i komplementarności. Lissowska przytacza tezę o tworzeniu przez zagraniczne korporacje „częściowych enklaw” i skłonności do importu dóbr zaopatrzeniowych w ramach własnej międzynarodowej sieci spółek, a jeśli nie w jej ramach, to raczej od partnerów zagranicznych niż krajowych. Motywowane jest to wyższą jakością dóbr i unikaniem kosztów transakcyjnych, jednak w ocenie autorki, istotnym motywem jest „wykorzystywanie cen transferowych i możliwości ucieczki

przed wysokim opodatkowaniem w Polsce (o czym świadczyłaby zaskakująco niska zyskowość tych firm)” [Lissowska 2004: 123]. I dalej ta sama autorka pisze: „[d]uzi inwestorzy zagraniczni (...) stosują strategię międzynarodową raczej z powodów negatywnych (trudności współpracy z lokalnymi firmami) niż w celu kształtowania przewagi konkurencyjnej. (...). Podstawowym problemem jest pozycja polskiej filii w międzynarodowym łańcuchu wartości. (...) [I]nwestycje zagraniczne w Polsce są przyciągane przede wszystkim przez niskie koszty pracy. Nie poszukują one lokalnej technologii (raczej zamykają krajowe jednostki badawcze) i w średnim stopniu generują transfer technologii” [ibidem: 124]. Bardziej krytycznie rolę kapitału zagranicznego ocenia Gieorgica: „Ceną otwarcia własnego rynku (...) było umożliwienie zagranicznemu kapitałowi przejmowania najbardziej wartościowych przedsiębiorstw i czerpania długotrwałych zysków z otwierającego się rynku państwa będącego dopiero w trakcie transformacji. Początkowo oznaczało to nabywanie najwartościowszych aktywów, a następnie osłabianie procesu budowania konkurencyjności polskich firm. Miało to miejsce przez zapewnienie kapitałowi napływowemu różnych przywilejów i gwarancji stabilnych ram prowadzenia biznesu umożliwiających maksymalizację zysków i unikanie ich opodatkowania w Polsce [Gieorgica 2022: 211].

Ważny wątek poruszył Judt, pisząc o zewnętrznych uwarunkowaniach transformacji w krajach EŚW, mianowicie brak zainteresowania Zachodu modernizowaniem tych krajów: „(...) trudno mówić o jakimś przemyślanym zaangażowaniu zachodnich rządów, jakimś planie Marshalla czy czymś choćby w najmniejszym stopniu do niego podobnym. (...) Inwestycje zagraniczne nie przypominały (...) podjętego po drugiej wojnie światowej długotrwałego wysiłku, który pomógł odbudować Europę Zachodnią, ale raczej stopniowe zaangażowanie się sektora prywatnego (...). A zatem jak w przeszłości kraje wschodnioeuropejskie musiały konkurować z Zachodem na zdecydowanie nierównych warunkach” [Judt 2011/2005: 802]. Judt, podobnie jak polscy badacze zajmujący się prywatyzacją, miał duże zastrzeżenia do zagranicznej pomocy eksperckiej w zakresie opracowania koncepcji prywatyzacji. Maria Jarosz, kompetentna analityczka stosunków przemysłowych okresu przełomu ustrojowego, określała tych ekspertów terminem „brygad Mariotta” (od najdroższego wówczas hotelu w Warszawie), uznając ich działalność za formę penetracji gospodarki w celu znalezienia przedsiębiorstw wartych sprywatyzowania [Jarosz 2003].

Działalność zagranicznych korporacji doprowadziła do ukształtowania się w krajach EŚW, zwłaszcza w państwach grupy Wyszehradzkiej, modelu „zależnej

gospodarki rynkowej”, w której na postawie know-how z importu podejmowano masową produkcję nowoczesnych, lecz niekoniecznie innowacyjnych wyrobów [Nölke, Vliegenthart 2009], głównie produktów „przy końcu cyklu życia” [Lissowska 2004: 121]. Było to jedną z przyczyn wprowadzenia gospodarek krajów EŚW w tzw. dryf rozwojowy, o którym piszemy dalej.

Znaczące zaangażowanie kapitału zagranicznego w gospodarkach krajów EŚW, szczególnie w sektorze dużych przedsiębiorstw, przyniosło – z jednej strony – dalsze osłabienie instytucjonalne i tak już słabych porządków społeczno-gospodarczych, ich dalszą hybrydyzację, zwłaszcza w relacji kapitał-praca i w zakresie stosunków pracy, zaś z drugiej – zahamowało rozwój krajowej klasy wielkiej burżuazji (oligarchii), która zdominowała gospodarkę Rosji i części krajów Wspólnoty Niepodległych Państw, a także gospodarkę krajów o rozwiniętym „kapitalizmie kołesiowskim”. Jeden z analityków polskiej gospodarki stwierdził, że KTN pozostawiły krajowym oligarchom jedynie „ochłapy”. Jak pisali cytowani powyżej Eyal, Szelenyi i Townsley, w społecznej strukturze krajów regionu nie wyłoniła się także, wbrew oczekiwaniom, silna krajowa średnia klasa kapitalistów, która miałaby wpływ na ukształtowanie spójnego i komplementarnego systemu podstawowych instytucji społeczno-gospodarczych. Powstała z czasem klasa średnia krajowych prywatnych przedsiębiorców nie odegrała znaczącej roli ustrojowej, chociaż wpłynęła na różnicowanie instytucjonalnego porządku społeczno-gospodarczego [Gardawski 2013].

Problem, który można określić jako niemożność przekształcenia się przedsiębiorców w „klasę dla siebie”, wiąże się z niskim wskaźnikiem przynależności do organizacji obywatelskich, niskim poziomem zaufania społecznego i szerzej – małym zasobem kapitału społecznego w krajach postkomunistycznych. O problemie kapitału społecznego pisaliśmy już przy okazji omawiania dziedzictwa historycznego. Problem ten dotyczy także małych i średnich przedsiębiorców jako potencjalnej przyszłej klasy społecznej. Najczęściej wskazuje się, że w czasach autorytarnego socjalizmu rozwijały się silne więzi rodzinne i przyjacielskie („łączący kapitał społeczny”), podczas gdy „pomostowy kapitał społeczny”, oznaczający więzi z innymi grupami społecznymi oraz „podległościowy kapitał społeczny”, czyli więzi między grupami usytuowanymi niżej i wyżej na drabinie nierówności społecznych (np. między rządzącymi i rządzonymi) był słaby. Ten typ więzi społecznych jest utrwalany i reprodukowany w kolejnych pokoleniach społeczeństw krajów regionu. Wskazuje się na frustrację z powodu zawiedzionych nadziei związanych ze zmianą systemową [Garbicz 2012; Gardawski 2013, 2021]. Jak uważa Marc M. Howard, układ

instytucjonalny krajów Europy Środkowo-Wschodniej w okresie transformacji nie oferował bodźców do uczestnictwa w organizacjach [Howard 2003]. Problem kapitału społecznego wykracza daleko poza ramy naszego artykułu, pozostaje jedynie mocno podkreślić, że deficyt tego kapitału wciąż sygnalizuje przyszłe trudności w przekształceniu klasy rodzimych prywatnych przedsiębiorców z klasy w sobie w klasę dla siebie. Słabość społeczna tej klasy (tzw. starej klasy średniej) jest zjawiskiem występującym również w Europie Zachodniej, ale szczególnie wyraźnym w krajach postkomunistycznych.

Instytucja państwa

W okresie przełomu ustrojowego 1989 r. w globalnej ekonomii politycznej zwyciężyła orientacja rynkowa i postulat ograniczania wpływu państwa na gospodarkę (mimo utrzymywania się znaczącej roli państwa w wielu zachodnich, także liberalnych gospodarkach rynkowych). Wśród zwolenników liberalizmu w regionie EŚW, pochodzących zarówno z elit przełomu, jak z elit adaptacji, dominował pogląd, że hierarchiczne regulacje należy radykalnie ograniczyć i jak najwięcej miejsca pozostawić rynkowi. Normatywnym układem odniesienia była thatcherowska zasada, że wolne rynki są zawsze lepsze od interwencji państwa w gospodarkę. Panowało wówczas przekonanie, że jeśli państwa nie da się zastąpić w realizacji pewnych funkcji społecznych przez rynki (tzn. funkcji tych nie można sprywatyzować), to agendy państwowe będą nieuchronnie wykonywały je niedostatecznie efektywnie.

Elity przełomu w Europie Środkowo-Wschodniej podjęły programy szybkiego i daleko idącego ograniczenia roli państwa, zwłaszcza w gospodarce, nie biorąc pod uwagę praktyki obecnej w gospodarkach zachodnich. Kowalik [2000] wskazywał w tym kontekście na polski program transformacji systemowej z 1990 r. jako na idący znacznie dalej nie tylko w stosunku do rozwiązań istniejących w krajach zachodnich o liberalnej gospodarce rynkowej, lecz także w stosunku do oczekiwań ze strony międzynarodowych instytucji finansowych, reprezentujących wierzycieli Polski.

Jacek Raciborski pisał, że państwo jest „superstrukturą, obejmującą niezliczoną ilość zróżnicowanych podmiotów i powiązań między nimi. W różnych sferach ujawniają się (...) różne style, jako właściwe dla tych sfer względnie trwałe sposoby działania agend państwa” [Raciborski (red.) 2017: 10]. Taki właśnie złożony mechanizm, mimo że instytucjonalnie osłabiany w ostatnich latach autorytarnego socjalizmu, został

przejęty przez elitę przełomu. Rząd przyjął program urynkowania socjalistycznego państwowego „fordyzmu” i rozpoczęła się destrukcja dotychczasowej superstruktury. W krótkim czasie usunięto formalną architekturę instytucjonalną autorytarneho socjalizmu. Należy jednak pamiętać cytowaną wcześniej tezę Mokrzyckiego, że poprzedni system nadal trwał w postaci latentnej, między innymi w postaciach reprezentantów interesu branżowego, którzy podejmowali strategie obronne. Procesy te toczyły się względnie niezależnie od oficjalnej działalności administracji rządowej i wymuszały na administracji podejmowanie działań adaptacyjnych, niezgodnych z początkowymi planami radykalnych reform rynkowych. Wymienione przez Raciborskiego różne style działania agend państwowych powodowały, że agendy te mogły się autonomizować i uniezależnić od stosunkowo słabego rządu, co więcej, takiej autonomizacji ulegały także działy administracji rządowej.

Słabość instytucji państwa była wielokrotnie podkreślana w literaturze z zakresu nauk społecznych. Jerzy Wilkin pisał pod koniec drugiej dekady transformacji o „bezzradności konceptualnej elit politycznych i braku myśli strategicznej w działaniu władz państwowych” [2009: 73]. Z kolei Staniszkis zwracała uwagę na osłabienie instytucji państwa, które wiązała z procesami prywatyzacji, dokonywanymi przede wszystkim przez zagraniczne korporacje, następnie z procesami globalizacyjnym oraz z integracją regionalną. Przedstawiła ona trafną dla okresu wczesnej transformacji charakterystykę procesu, który nazwała „szczególnym procesem obumierania państwa”. Proces nie polegał na zaniku samej instytucji. Przeciwnie, państwo w zakresie „politics” i kształtowania klasy politycznej przeżywało ekspansję, natomiast istotnie zmieniły się jego funkcje, nastąpiła „radykalna zmiana racjonalności”, zmiana formy sprawowania władzy i sprawowania kontroli. Przez zmianę racjonalności Staniszkis rozumiała „kres państwa jako hierarchicznie zorganizowanej struktury procedur zorientowanych na interes całości i opartych na jednolitych w swej logice standardach racjonalności formalnej” [Staniszki 1991: 206].

Opuszczony obszar wielu polityk sektorowych został poddany urynkowaniu, co nie oznaczało jednak pojawienia się jednej rynkowej logiki instytucjonalnej; przeciwnie, nie tylko przedsiębiorstwa państwowe przyjmowały zróżnicowane, lecz ad hoc skuteczne strategie obronne w grze rynkowej i w grze z rządem [Gardawski 2001a], lecz także w sposób zróżnicowany broniły się całe gałęzie przemysłu, co było przedmiotem analiz Hausnera [1994]. Pojawiły się nowe układy instytucjonalne, związane z działalnością administracji terenowej, wymykające się do pewnego stopnia państwowym formalnym regulacjom. W konsekwencji, instytucjonalna

„osnowa” całego porządku społeczno-gospodarczego przybierała coraz bardziej niespójną postać.

Staniszkiś zaznaczała, że instytucja państwa, kierowana przez elity lat 90. (my w ramach typu idealnego określamy je jako elity przełomu i adaptacji), mimo że traciła zdolność artykułowania interesu całości społeczeństwa i przestała być głównym ośrodkiem sprawowania władzy, jednak blokowała możliwość pojawienia się alternatywnego ośrodka władzy, który realizowałby interesy całego społeczeństwa.

My moglibyśmy tę tezę sformułować następująco: państwo doprowadziło do rozpadu zastanej struktury instytucjonalnej na autonomiczne segmenty, a następnie na autonomiczne elementy (patchwork). Jednocześnie państwo pozostawało obrońcą takiego porządku społeczno-gospodarczego, który w coraz większym stopniu tracił cechę systemowości. W odróżnieniu od Staniszkis uważamy, że ten zanik hierarchicznej roli władzy państwowej i jego nieumiejętność artykulacji interesu społeczeństwa jako całości, w kontekście pierwszych lat transformacji, nie we wszystkich krajach EŚW był społecznie szkodliwy, tak jak był szkodliwy w krajach bałkańskich (kapitalizm kolesiowski). Jest to jednak odrębny temat, którego nie będziemy rozwijać w tym artykule.

Niemniej polityka państwa wywołała wysokie koszty społeczne oraz wysoki poziom niepewności w środowiskach pracowniczych, zwłaszcza w przemysłowej klasie robotniczej, a także wysokie koszty transakcyjne funkcjonowania w systemie, ponoszone przez przedsiębiorstwa. Doprowadziło to do przeciw-ruchu, w znaczeniu nadanym temu pojęciu przez Polanyiego, i w dalszej kolejności zmusiło państwo do działań adaptacyjnych wobec wyzwań spowodowanych kryzysem. Te działania z kolei prowadziły do instytucjonalnej hybrydyzacji porządku społeczno-gospodarczego w Polsce. W konfrontacji z międzynarodowym kapitałem państwo musiało także zaakceptować cząstkowe monopole i finansowe przywileje, których żądały niektóre KTN. Niejednokrotnie musiało też ono wybierać między wspieraniem interesów rodzącej się krajowej prywatnej przedsiębiorczości a realizacją interesów dużego kapitału zagranicznego; w tej sytuacji wybierało zazwyczaj kapitał zagraniczny, wywołując frustrację krajowej klasy średniej [Gardawski 2013].

Warto dodać, że Staniszkis, zastanawiając się pod koniec lat 90. nad ewentualną alternatywą wobec słabego państwa w krajach EŚW, wskazała na państwo autokratyczne, jednak uznała wówczas, że jest to alternatywa nierealna [2001].

2.4. Typ idealny patchworku

Przyjmujemy tu, że wymienione na początku części II artykułu charakterystyczne cechy porządku społeczno-gospodarczego w krajach EŚW (słabość instytucji formalnych i brak ich spójności pozwalające na łatwe wchodzenie doń organizacji i instytucji o własnej logice działania, wzmacniających efekt patchworku) można racjonalnie zinterpretować odwołując się do omówionych w tej części pięciu elementów, wyrażonych w języku typu idealnego. Podsumowując ten fragment naszych rozważań, przytoczymy je obecnie w skrócie.

Pierwszym elementem kładącym fundament pod późniejszy patchwork jest wzór wartości przeniesiony z odległego dziedzictwa kulturowego, który ujawnia się w dzisiejszych postawach społecznych wobec instytucji formalnych. Odpowiednie zjawiska zostały opisane w ramach socjologii organizacji przez Janusza Hryniewicza jako wspomniana już „kultura folwarczna” [Hryniewicz 2004], zaś w ramach socjologii ekonomicznej jako „kultura siły i autorytetu” [Gardawski 2020].

Drugim elementem typu idealnego patchworku są następstwa „podwójnego załamania” architektury instytucjonalnej, które obejmują m.in. chwiejność instytucji formalnych i brak jej wyraźnej „osnowy” oraz zrutyinizowanie społecznej tendencji do lekceważenia norm formalnych. Pierwsze załamanie nastąpiło w drugiej połowie lat 40., w okresie początkowym kształtowania się porządku komunistycznego, gdy odrzucono dotychczasowy ład rynkowy wraz z jego rezyduami feudalnymi i narzucono przemocą totalitarną strukturę instytucjonalną. Złożony spłot czynników wewnętrznych i zewnętrznych wymusił złagodzenie reżimu komunistycznego i zastąpienie totalitaryzmu przez autorytarny socjalizm. Naruszał on do pewnego stopnia totalitarną strukturę instytucjonalną, jednak autorytarny fundament ustroju pozostał nienaruszony. W postawach społecznych wzmocniła się, obecna już wcześniej, tendencja do lekceważenia norm formalnych („nihilizm prawno-aksjologiczny”). Drugie załamanie architektury instytucjonalnej miało miejsce w okresie „wiosny i jesieni ludów”, w 1989 r., gdy odrzucono autorytarny socjalizm i przywrócono ład rynkowy. W intencji „elity przełomu”, która objęła władzę, nowy porządek rynkowy miał odpowiadać modelowi czystemu teoretycznie („neoliberalnemu”). Próby wprowadzenia tego porządku nie uwzględniały zastanych ograniczeń ekonomicznych, społecznych i kulturowych. Klasa robotnicza początkowo przyzwoliła na urynkowanie, a nawet na likwidację części swoich przywilejów, które

były wynikiem wcześniejszej społecznej presji na władze komunistyczne (Polska). Przyzwolenie nie trwało jednak długo: obniżenie poziomu życia klasy robotniczej w wyniku wprowadzenia mechanizmów rynkowych wywołało „przeciw-ruch”. Bunt klasy robotniczej uniemożliwił realizację planu wprowadzenia nowego, spójnego porządku rynkowego.

Elita adaptacji zaczęła wprowadzać doraźne rozwiązania, nasilające chaos instytucjonalny, łączący instytucje poprzedniego reżimu, instytucje rynkowe oraz instytucje nowe, będące efektem adaptacji do kryzysu wywołanego „przeciw-ruchem”.

Trzeci element typu idealnego, występujący w początkowym okresie transformacji, ma postać negatywną – elita przełomu podjęła plan urynkowania gospodarki w warunkach braku klas społeczno-ekonomicznych („klas dla siebie”), zainteresowanych w rewolucji rynkowej i w zbudowaniu odpowiednich do swoich interesów spójnych instytucji gospodarczych. Równoległe rozpoczął się złożony proces denacjonalizacji majątku państwowego i pojawił się problem, który Offe w cytowanym schemacie potraktował jako najważniejszy. Sprowadzał się on do pytania: kto skorzysta i w jakim trybie na prywatyzacji państwowego majątku produkcyjnego? Mimo podejmowania prób powszechnej prywatyzacji, klasa robotnicza stała się wielkim przegranym reformy. Podobnie rzecz się miała z sektorem małych i średnich przedsiębiorstw (z tzw. „starą klasą średnią” – właściciele nie byli w stanie podjąć roli dominującej w gospodarce, nie stali się „klasą dla siebie”). Pojawiający się beneficjenci procesów prywatyzacji nie stanowili klasy ekonomicznej. W rezultacie nasiliły się procesy bezładu instytucjonalnego w gospodarce, prowadzące do jej „patchworkizacji”.

Dwa ostatnie, wymienione wyżej elementy typu idealnego rzutowały na jego **czwarty element**, tj. instytucję państwa. Państwo nie było ani narzędziem panowania klasy ekonomicznej (ta się jeszcze nie ukształtowała), ani społeczeństwa jako całości (brak społeczeństwa obywatelskiego). W działaniu władz państwowych zaznaczał się brak myśli strategicznej. Erozja instytucji państwa nie polegała na zaniku tej instytucji, lecz na zmianie racjonalności ze sprawowania władzy i kontroli na tworzenie przestrzeni dla ekspansji wielowymiarowego sektora prywatnego.

Piąty element, kluczowy w naszym przekonaniu dla kapitalizmu patchworkowego, to pojawienie się egzogenicznego, a przy tym dominującego gracza ekonomicznego – kapitału zagranicznego w postaci korporacji ponadnarodowych (KTN), prywatyzujących w duchu konsensusu Waszyngtońskiego państwo majątek gospodarczy w krajach EŚW. Wskazujemy na kluczową rolę tego elementu dla naszej konceptualizacji idei patchworku ze względu na jego niejednolitość,

pluralizm, zróżnicowanie pod względem krajów pochodzenia. KTN – z jednej strony – ograniczały swobodę działania kapitału krajowego, a z drugiej hamowały w wielu krajach EŚW rozwój krajowej warstwy wielkiej burżuazji („oligarchii”). KTN zawłaszczały najcenniejszy majątek państwowy w warunkach bardzo słabej osłony instytucjonalnej. Analitycy zachodni (m. in. Judt) podkreślali brak wsparcia instytucjonalno-prawnego państw EŚW ze strony państw zachodnich: Zachód pozostawił region jako obszar swobodnej ekspansji dla własnych korporacji. Mimo negatywnych konsekwencji tego procesu uważamy, że groźniejsza od ekspansji zachodniej jest wewnętrzna oligarchizacja (nie przekonuje nas w tym względzie argumentacja Åslunda [2010]). Nie zmienia to faktu, że konkurujące ze sobą KTN w większym stopniu korzystały, niż traciły z powodu patchworkowego charakteru porządków społeczno-gospodarczych w regionie EŚW.

Wymienione pięć elementów, uznanych przez nas za najbardziej istotne, stworzyło splot warunków umożliwiających powstanie i utrwalanie się porządku społeczno-gospodarczego o charakterze patchworkowym. Porządek ten oznacza nie tylko brak spójności jego części składowych, lecz głównie brak (słabość) instytucji, będących strażnikami wewnętrznej integralności porządku i ośrodkiem kultywowania wzorów. W konsekwencji pojawiają się niskie instytucjonalne bariery i niskie koszty transakcyjne wejścia do owego porządku, chociaż mogą podnosić koszty transakcyjne funkcjonowania w jego ramach. Termin „patchwork” odnosimy do tego, że nowe organizacje lub instytucje mają względnie otwarty dostęp do jakiegoś porządku społeczno-gospodarczego. W ujęciu typowo-idealnym jedynym kryterium utrzymania się w nim jest sprostanie konkurencji rynkowej w warunkach niskiego poziomu regulacji („anomia instytucjonalna”, o której piszemy w kolejnej sekcji). Podnosi to wprawdzie koszty transakcyjne funkcjonowania, ale z drugiej strony daje pretekst do wyprowadzania zysków poza system, na co zwraca uwagę Lissowska. Powstający w ten sposób porządek patchworkowy staje się otwarty na nowe elementy (organizacje, instytucje), które mogą być doń swobodnie „doszyte” czy „doklejone” niezależnie od tego, jakim podlegają wewnętrznym regułom i logice działania.

W latach 90. Hausner, a za nim Michał Boni, ukuli termin „dryf rozwojowy” na określenie polskiego porządku społeczno-gospodarczego, który naszym zdaniem dobrze charakteryzuje kapitalizm patchworkowy nie tylko w Polsce, ale i w innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Zdaniem autorów tej koncepcji, „dryf” został wywołany m.in. przez egzogeniczną determinację przebiegu i kierunków rozwoju gospodarczego, która w dużej mierze wynikała ze zmiennych wpływów kapitału zagranicznego. Wracając do metafory Hausnera dotyczącej ścieżek

rozwojowych, którymi podążają łady społeczno-gospodarcze krajów EŚW, możemy je też metaforycznie przedstawić jako rejsy statków, na które są przyjmowani nowi „pasażerowie na gapę”. Kapitanowie statków są bierni i gotowi oddać stery pasażerom. Pasażerowie ci nie mają jednak wspólnego celu ani trasy podróży i chaotycznie sterowane statki wpadają w dryf.

2.5. Perspektywy kapitalizmu patchworkowego

Kończąc tę listę zasadniczych charakterystyk dodamy współczesny komentarz, odnoszący się do procesów, następujących po ćwierćwieczu od rozpoczęcia transformacji. Podzielimy go na aspekt ideologiczno-polityczny i ekonomiczno-strukturalny.

Aspekt ideologiczno-polityczny. Utrzymujący się patchwork utworzył po dwóch dekadach reform politycznych i rynkowych w społeczeństwach Europy Środkowo-Wschodniej drogę dla orientacji ideologiczno-politycznych, które niejako czekały na aktualizację, bowiem tkwiły w kulturze większości klas społecznych (za Bourdieu można w tym kontekście użyć terminu „habitus”). Był to tradycjonalizm i narodowy konserwatyzm, sprzyjające politycznemu autorytaryzmowi. To właśnie chwiejność architektury instytucjonalnej w krajach EŚW sprzyjała temu, że ich społeczeństwa w niedostatecznym stopniu zdobyły kompetencje demokratyczne i obywatelskie. Ivan Szelenyi określał ten stan jako „wirus” (bez wartościowania terminu), który został wzmocniony przez próbę wprowadzenia radykalnego urynkowienia [Szelenyi 2016]. Stawiamy w związku z tym tezę, posiłkując się koncepcjami Szelenyiego, że to właśnie patchworkowy charakter kapitalizmu, brak konsolidacji i komplementarności „osnowy” instytucjonalnej sprzyjał pojawieniu się „nieliberalnej demokracji” na Węgrzech i w Polsce, a także nawrotom tej ideologii w większości krajów regionu. Podkreślimy, że takie tendencje ideologiczne pojawiły się także w krajach zachodnich demokracji, jednak to Węgry i Polska rzeczywiście zachorowały na „nieliberalną demokrację”.

Aspekt ekonomiczno-strukturalny. Z upływem czasu w krajach EŚW pojawiają się i petryfikują różne ścieżki formowania się klas dominujących w gospodarce. Ułożymy je w triadę: (1) dominacja zagranicznych korporacji i silny wpływ zawiązanych z nimi elit kompradorskich; (2) dominacja państwowego kapitalizmu i związanej z nim klasy dysponentów państwowymi środkami produkcji, korzystających z zysków państwowych korporacji (klasa prebendowska, jak za

Weberem pisał Szelenyi); (3) dominacja klasy prywatnych oligarchów. Ta klasyfikacja ma charakter typowo-idealny; w konkretnych porządkach społeczno-gospodarczych elementy tej triady występują łącznie, chociaż w różnych proporcjach. Stawiamy tezę, że żadna z tych ścieżek nie likwiduje patchworku na rzecz ustanowienia stabilnej architektury instytucjonalnej typu zachodniego, lecz doprowadza do zwiększenia wspomnianych „kosztów transakcyjnych wejścia” do tych porządków. Jest to jednak problem wykraczający poza zakres naszego artykułu.

3. Schemat pojęciowy kapitalizmu patchworkowego

W tej części przedstawimy kluczowe pojęcia, związane z ideą kapitalizmu patchworkowego.

W naszych badaniach korzystamy z różnych orientacji teoretyczno-metodologicznych. Jak zaznaczyliśmy na wstępie artykułu, przyjmujemy w nim perspektywę zarówno nowej ekonomii instytucjonalnej, jak i socjologii ekonomicznej oraz dyscyplin pokrewnych⁸. Pragniemy podkreślić, że zarówno w perspektywie pierwszej, jak szczególnie drugiej, nawiązujemy do koncepcji Maxa Webera i Karla Polanyiego. Już we wcześniejszych publikacjach [zob. zwłaszcza Gardawski i Rapacki 2019] wskazywaliśmy na istotne dla nas znaczenie Weberowskiego „typu idealnego” w kontekście „typu przeciętnego” i „typu statystycznego”, a także koncepcji „przeciw-ruchu” autorstwa Polanyiego

Perspektywy nowej ekonomii instytucjonalnej i porównawczej ekonomii politycznej skupiają się na tym przedmiocie badań, który część badaczy określa ogólnym mianem „ekonomii politycznej” lub „krajowych ekonomii politycznych” i „globalnej ekonomii politycznej” [m.in. za Uwe Becker 2009]. W tym artykule stosujemy częściej nazwę bliższą tradycji socjologicznej, a mianowicie „porządek społeczno-gospodarczy”. Termin „porządek” został przez nas użyty, aby uniknąć pojęć, które mogą z góry sugerować „systemowość”. Bierze się to stąd, że typ idealny

---

⁸ Staramy się czerpać zarówno z dorobku Ronalda Coase’a, Douglassa Northa, Mancura Olsona czy Olivera Williamsona, jak i Amitaia Etzioniego, Marka Granovettera czy Kathleen Thelen. W polskich naukach społecznych odwołujemy się zarówno do dorobku Jerzego Wilkina i Andrzeja Wojtyny, jak i Piotra Chmielewskiego oraz Witolda Morawskiego (że wymienimy tylko inspiracje najbardziej znaczące). Ponadto nawiązujemy także do koncepcji Zygmunta Baumana i Niklasa Luhmanna.

kapitalizmu patchworkowego, omówiony w części 2 artykułu, zakłada istnienie porządku, który wprawdzie da się wyodrębnić z otoczenia innych typów/odmian kapitalizmu, jednak jest on niespójny, a jego elementy nie są w stosunku do siebie komplementarne. Co równie ważne, jest on też obszarem, na który kraje wyżej rozwinięte eksportują entropię (zagadnieniu inspiracji ze strony termodynamiki poświęcimy ostatni fragment części 3). Uznaliśmy, że termin „porządek” jest pod tym względem bardziej neutralny, jako że w mniejszym stopniu niesie sugestie systemowości. Ponadto pojęcie „porządku społeczno-gospodarczego”, w odróżnieniu od „ekonomii politycznej”, zakłada badanie socjologicznego problemu uwarstwienia społecznego i antropologicznego problemu wzorów kulturowych i schematów poznawczych.

W naszym podejściu punktem wyjścia są wprawdzie społeczeństwa narodowe i odpowiadające im porządki społeczno-gospodarcze czy ekonomie polityczne, jednak kluczowym przedmiotem naszych analiz są dające się wyodrębnić całości o względnej autonomii rozwojowej, ułożone hierarchicznie. W perspektywie socjologicznej hierarchia kończy się na Wallersteinowskim „systemie-świecie”, podzielonym na trzy grupy: państwa rdzenia (*core*), państwa półperyferyjne (*semi-periphery*) i peryferyjne (*periphery*). Z kolei z perspektywy porównawczej ekonomii politycznej kategorią o najwyższym poziomie ogólności jest „globalna ekonomia polityczna”, która z kolei dzieli się na grupy, typy czy klastry krajowych przypadków, dobrze opisane przez teorie różnorodności kapitalizmu (my bierzemy pod uwagę w pierwszym rzędzie teorie autorstwa Amable’a oraz Halla i Soskice’a).

Instytucje. W naszych analizach wyróżnionym elementem porządków społeczno-gospodarczych są instytucje.

Poniżej przytoczymy trzy definicje instytucji, nawiązujące do ważnych dla nas kwestii. Po pierwsze, znaną i często wykorzystywaną w literaturze socjoekonomicznej definicję autorstwa Douglassa Northa, skupiającą się na regułach oraz na sankcjach: „instytucje są regułami gry – zarówno regułami formalnymi, normami nieformalnymi, jak i sposobami ich egzekwowania. Razem określają one sposób gry. Organizacje są graczami. Składają się one z grup jednostek połączonych wspólnymi celami” [North 2005: 22]. Takie rozumienie instytucji jako reguł strukturyzacji było przyjmowane przez wielu badaczy, w tym przez Anthony’ego Giddensa. W jednej ze swoich prac North wskazał na strukturyzującą funkcję instytucji: „instytucje są produktem zamierzonych ludzkich wysiłków zmierzających do nadania struktury niepewnemu światu i są zgodne z dominującym w społeczeństwie systemem przekonań o tym, jak działa świat” [North 2004].

Skupiając się na wątku ograniczania niepewności odwołamy się także do definicji instytucji, wiążącej wymiar ekonomiczny, polityczny i społeczny, zaproponowanej przez Claude'a Ménéarda i Mary Shirley [2005]: „Instytucje to pisane i niepisane zasady, normy i ograniczenia, które ludzie opracowują, aby zmniejszyć niepewność i kontrolować swoje środowisko. Obejmują one: (i) pisemne zasady i umowy regulujące stosunki kontraktowe i ład korporacyjny, (ii) konstytucje, prawa i zasady regulujące politykę, rząd, finanse i szerzej – społeczeństwo oraz (iii) niepisane kodeksy postępowania, normy zachowań i przekonania” [Ménard, Shirley 2005].

Ponadto przytoczymy tu definicję instytucji, proponowaną przez Piotra Chmielewskiego, skupioną na kategorii potrzeb społecznych oraz na dwóch obliczach instytucji – funkcjonalnego i dysfunkcjonalnego: „Instytucje, ujmując rzecz najogólniej, to odwołujące się do względnie trwałych zasad i reguł odpowiedzi na pojawiające się w społeczeństwach ludzkich problemy (...). Odpowiadając na nie, członkowie tych społeczeństw tworzą nowe i wykorzystują istniejące instytucje, czyli względnie trwałe reguły, normy, procedury, sposoby postępowania, rutyny, konwencje itd., które w krótszym lub dłuższym trwaniu biorą udział – wspomagają lub przeszkadzają – w rozwiązywaniu napotkanych i tworzonych przez ludzi bardziej lub mniej palących kwestii. W ten sposób instytucje, będące ważnym czynnikiem i zarazem rezultatem procesów adaptacji, określają specyfikę zmian w społeczeństwach ludzkich” [Chmielewski 2011: 200–201].

W ramach koncepcji patchworku nie ograniczamy się do instytucji jako regulatywnych wzorców. W tym punkcie naszych rozważań odwołujemy się do teorii anomii opracowanej przez Roberta Mertona. Przedstawia on skalę wzorów zachowań od instytucjonalizowanych do niekontrolowanych przez instytucje: (i) wzory przepisane, (ii) wzory uprzywilejowane, (iii) wzory przyzwalane oraz (iiii) zakazane. W ostatnim przypadku („hipotetycznie biegunowym”), „wszelkie sposoby rokujące osiągnięcie ważnego ponad wszystko celu byłyby dozwolone” [Merton 1982 (1968): 197]. Jak pisał dalej, „[n]ormy kierujące zachowaniem istnieją w każdym społeczeństwie. Społeczeństwa różnią się jednak między sobą co do stopnia, w jaki czynniki kontrolujące, takie jak zwyczaje grupowe, obyczaje i instytucje są rzeczywiście zintegrowane z celami umieszczonymi w hierarchii wartości na wysokich pozycjach” [Merton 1982: 198]. W ślad za Durkheimem Merton definiował zachowania nie kontrolowane przez normy, lecz przez kryteria skuteczności jako „anomalne”. Na podstawie teorii Mertona opracowano teorię „anomalii instytucjonalnej”. Teoria ta może być interpretowana jako korelat teorii kapitalizmu patchworkowego w aspekcie kontroli zachowań społecznych, zwłaszcza

wpływu radykalnego urynkowania postaw społecznych na pojawienie się anomii instytucjonalnej oraz na wzrost przestępczości [Messner, Rosenfeld 1993].

Uwarstwienie instytucji. Dla potrzeb konceptualizacji kapitalizmu patchworkowego kwestią kluczową jest sposób uwarstwienia instytucji. W ujęciu synchronicznym odwołujemy się do ujęcia autorstwa Morawskiego [2010], który przedstawił czteropoziomą hierarchię instytucji. Ciąg rozpoczyna się od instytucji regulujących poziom działania jednostek i niewielkich grup rodzinnych, towarzyskich, lokalnych stowarzyszeń (poziom „mikro”), na który nakładają się instytucje poziomu drugiego („mezo”), odnoszącego się do organizacji, stowarzyszeń, przedsiębiorstw itp., nad którymi lokują się instytucje poziomu trzeciego („makro”), obejmujące w pierwszym rzędzie instytucję państwa i skupienia (klastry) państw. Hierarchię zamyka poziom czwarty („mega”), który wiąże się z procesami globalizacji, dotyczy regulacji działalności organizacji międzynarodowych, korporacji ponadnarodowych itp.

W ujęciu diachronicznym, ewolucyjnym, odwołujemy się do czteropoziomowej koncepcji uwarstwienia, zaproponowanej przez Olivera Williamsona [1998] [zob. Gardawski, Rapacki 2019]. Na pierwszym poziomie znajdują się instytucje nieformalne, tworzące podłoże społeczeństw. Tu mieszczą się najgłębsze korzenie życia społeczeństw, że wymienimy obyczaje, tradycje, normy czy religie. Powstawały one spontanicznie w długim procesie historycznym. Okres ich kształtowania obejmuje setki, a niekiedy tysiące lat i są one przedmiotem zainteresowania socjologii. Sfera instytucji nieformalnych nakłada ograniczenia na postępowanie jednostek, przyczyniając się do zmniejszenia niepewności oraz spadku kosztów transakcyjnych. Ekonomści coraz bardziej uświadamiają sobie znaczenie związków między ograniczeniami nieformalnymi a procesami gospodarczymi [Hockuba 2001: 45].

Drugi poziom, będący przedmiotem zainteresowania ekonomii praw własności i pozytywnej teorii ekonomii obejmuje „właściwe środowisko instytucjonalne”, kształtowane częściowo spontanicznie, częściowo intencjonalnie. Na ten poziom składają się formalne reguły gry, tworzone przez ustawodawstwo, konstytucje, prawa własności itp., będące domeną polityki i biurokracji. Trwanie tego otoczenia instytucjonalnego obejmuje zwykle okres od 10 do 100 lat.

Na poziomie trzecim ulokowane są instytucje „zarządzające, kierujące i regulujące”: przedmiotem analizy jest tu „[r]egulowanie relacji związanych z zawieraniem i realizacją umów”, z minimalizowaniem kosztów transakcyjnych. Trwanie struktur regulujących transakcje obejmuje okres od roku do 10 lat, a ich

przedmiotem są wybory między hierarchią a rynkiem (mówiąc w uproszczeniu, wybory między alokacją regulowaną przez struktury zarządzające podmiotami gospodarczymi a alokacją regulowaną przez rynki).

Na poziomie czwartym skupia się zainteresowanie ekonomii głównego nurtu (neoklasycznej) i teorii agencji. Poziom ten odnosi się do – mówiąc w uproszczeniu – gospodarowania na szczeblu przedsiębiorstw. Tu zmiany następują ciągle i są determinowane przez ceny i decyzje dotyczące produkcji.

Koncepcja autorstwa Williamsona wskazuje na konieczność posługiwania się zarówno metodami zaczerpniętymi z nauk ekonomicznych (ewolucyjnych i neoklasycznych), jak i socjologicznych. Zwłaszcza badając mentalność ekonomiczną, badacze muszą brać pod uwagę niezwykle długi czas trwania pewnych archetypowych schematów poznawczych i odwoływać się do antropologii kulturowej. Wskażemy w tym kontekście przykładowo na prace Edwarda Banfielda [1958], Antoniny Kłoskowskiej [1996], Pierre'a Bourdieu [Bourdieu i Passeron 2006], Samuela Huntingtona [1996], Lawrence'a Harrisona i Samuela Huntingtona [2000], Roberta Putnama [1993, 2000], Francis Fukuyamy [1995], Manuela Castellsa [1998] i Janusza Hryniewicza [2004].

Dualne uwarstwienie „osnowy” i „wątku”. W naszym schemacie pojęciowym odwołujemy się do wiodącej w naukach społecznych koncepcji dualizmu struktur, wywodzącej się ze strukturalnego językoznawstwa Ferdinanda de Saussure'a, kontynuowanego w strukturalizmie antropologicznym Claude'a Levi-Straussa, psycho-kulturalizmie Ruth Benedict i Abrama Kardintera, w teorii strukturacji Anthony'ego Giddensa, a także w ekonomicznym instytucjonalizmie Douglasa Northa, żeby wymienić tylko niektórych.

Nie jest naszym celem omawianie typów dualizmu obecnych w koncepcjach wyżej wymienionych autorów ani różnorodnych podziałów na instytucje podstawowe i wtórne czy instytucje pierwotne i wtórne. Ograniczymy się jedynie do pobieżnego przypomnienia idei językoznawstwa strukturalnego. Strukturalizm oznaczał „ogromny przełom, nie mający dotąd równego w dziejach, w sposobie widzenia rzeczywistości i w myśleniu naukowym. Wprowadził pojęcia systemu i struktury, w miejsce pozytywistycznej koncepcji zbioru elementów. Język został ujęty jako system synchroniczny, czyli zamknięty układ elementów, wzajemnie się warunkujących, powiązanych siecią opozycji” [Heinz 1978: 231]. Teoria de Saussure'a wprowadza (nie do końca zdefiniowane) rozróżnienie między „językiem” (*langue*), rozumianym jako zjawisko społeczne zawierające reguły, niczym partytura w muzyce, i „mówieniem”

(*parole*), czyli zjawiskiem konkretnym i indywidualnym, realizującym reguły języka w potocznym komunikowaniu, dającym się przyrównać do indywidualnej interpretacji zapisu partytury. U kontynuatorów idei strukturalizmu głębokie struktury różnego rodzaju kształtują (strukturyzują) odpowiednie dla nich zjawiska społeczne. Szczególnie ważne dla nas jest wskazane powyżej podejście Northa i wyodrębnienie przez niego reguł i graczy.

William Sewell Jr. następująco przekładał zagadnienie dualizmu na realia instytucji państwa, struktur politycznych i gospodarczych. Wskazywał, że są one wprawdzie lokowane stosunkowo blisko powierzchni życia społecznego, wyrażają grupowe interesy, walkę polityczną, są świadomie budowane i reprodukowane, jednak pod tą warstwą skrywają się struktury głębokie, długotrwałe, stanowiące „drugą naturę” społeczeństw. Struktury te są społecznie wysoko wartościowane (za psychologami społecznymi możemy określić je terminem walencji [Reykowski 1989]), są akceptowane przez wszystkich (lub prawie wszystkich) aktorów politycznych i są „uznane za oczywiste środki służące celom politycznym” [Sewell Jr. 2006: 719]. Autor ten, w swej wcześniejszej książce z 1992 r., wymienił jako przykład względnie głębokich struktur politycznych system konstytucyjny USA i francuską biurokrację państwową. My moglibyśmy wymienić rosyjski wzór wartości, składający się na autokrację polityczną. Sewell Jr. zastosował tę samą metodę do analizy kapitalizmu: kapitalizm, mimo niezwykłej zmienności jego form, która może budzić wątpliwości co do jego tożsamości, ukrywa w rzeczywistości głęboką strukturę, która nadaje mu prawdziwą tożsamość. Mianowicie dla całej ery kapitalistycznej charakterystyczna jest logika towarowej formy wymiany (każdy akt wymiany jest potencjalnym źródłem zysku).

My korzystamy z wymienionych inspiracji i nawiązując do włókiennictwa wyróżniamy w ramach porządków społeczno-gospodarczych warstwę podstawową, którą określamy mianem „osnowy instytucjonalnej”, oraz warstwę powierzchniową, strukturyzowaną przez „osnowę”, którą opisujemy za pomocą terminu „wątek”. Terminy „osnowa” i „wątek” zaczerpnęliśmy z tkactwa⁹.

Tak więc „osnowa” porządku społeczno-gospodarczego czy konkretnej ekonomii politycznej to poziom, na którym lokują się „struktury głębokie” o długim okresie życia. W przypadku niektórych struktur właściwe są ramy czasowe określane przez Williamsona na dziesiątki lat, do innych bardziej właściwe byłoby historiozoficzne

---

⁹ „Osnowa” jako termin stosowany do opisu struktury instytucjonalnej, pojawia się w literaturze angielskojęzycznej (*institutionalfabric*), a także francuskiej (*tissuinstitutionnel*).

ujęcie Arnolda Toynbee'go i setki lat trwające cykle życia cywilizacji. Dla potrzeb naszej konceptualizacji analitycznie wydzieliśmy w osnowie trzy aspekty (instytucje formalne, wartości kulturowe, stratyfikację społeczną). Pierwszym z nich są „fundamentalne instytucje formalne”, fundamentalne reguły gry, czy, mówiąc za Searle'm [1987: 71, 72] i Chmielewskim [2011: 333], „reguły konstytutywne”, rządzące całokształtem życia społeczno-gospodarczego. Dodajmy, że „reguły konstytutywne” w ujęciu Searle'a pozwalają na tworzenie „typów i kategorii” stosowanych do interpretacji otaczającego nas świata, a więc także typologii kapitalizmu.

W aspekcie kulturowym podstawowym instytucjom formalnym towarzyszą wartości i wzorce poznawcze, a także instytucje nieformalne (obyczaje, postawy, normy), które legitymizują i podtrzymują w praktyce społecznej formalne instytucje osnowy.

W aspekcie strukturalnym (stratyfikacyjnym) wyróżnia się zbiorowych aktorów społecznych, którzy wspierają instytucje osnowy, identyfikują się z ich wartościami i których interesy są od nich uzależnione.

W cytowanym powyżej fragmencie z pracy Sewella Jr. został podany przykład społeczeństw, w których większość członków utożsamia się z wartościami osnowy. Takie społeczeństwa można określić jako w przeważającej mierze reprezentujące przystosowanie konformistyczne, w sensie, jaki Robert Merton [1982] nadał temu pojęciu w swojej teorii anomii.

Spójność osnowy oznacza zarówno spójność i komplementarność podstawowych instytucji formalnych, jak i spójność wewnątrz każdego z trzech aspektów osnowy oraz pomiędzy nimi.

Przy takiej szerokiej definicji możliwe są różnorodne konfiguracje spójności i/lub jej braku; można je przedstawić na skali, której krańce wyznacza – z jednej strony – pełna spójność zarówno podstawowych instytucji formalnych, jak i spójność „wewnątrz i między-aspektowa”, zaś z drugiej – całkowita niespójność osnowy oznaczająca w istocie jej brak. Na tym poziomie naszej konceptualizacji kapitalizmu patchworkowego problemem szczegółowych form (nie)spójności nie będziemy się jednak zajmowali i stosować będziemy uogólnioną kategorię niespójności.

W związku z powyższym należy wyraźnie podkreślić, że w naszej konstrukcji typowo-idealnej główny nacisk kładziemy nie tyle na stabilność i komplementarność osnowy, ile przede wszystkim na różne stopnie niespójności (i braku komplementarności).

Na bazie osnowy lokuje się „wątek”, którego elementami są organizacje i instytucje wtórne. Odwołując się do definicji Northa, elementy wątku to gracze,

których bieżąca działalność jest strukturyzowana (regulowana i kontrolowana) przez reguły gry, właściwe instytucjom osnowy. W stratyfikacji Williamsona tak rozumiany „wętek” to poziom czwarty. Działalność na tym poziomie cechuje się niedopasowaniami, lukami, załamaniem, które są w różnym stopniu kontrolowane, zależnie od spójności osnowy. Przyjmiemy w tym kontekście kategorię kluczową dla nowej socjologii ekonomicznej, zaczerpniętą od Polanyiego – zakorzenienie (*embeddedness*). W praktycznych działaniach podejmowanych przez graczy, także w przypadku graczy kolektywnych, przejawia się głębsze lub płytsze zakorzenienie w fundamentalnych instytucjach formalnych, a także zależność od narzucanych przez nie aksjologicznych i społeczno-strukturalnych ograniczeń. „Zakorzenienie” w przypadku elementów wątku jest stopniowalne. Na jednym krańcu skali mamy do czynienia z głębokim zakorzeniem, co oznacza wysoki stopień kontroli elementów wątku przez instytucje osnowy. W przypadku gdy nowe elementy są dołączane do systemu stabilnego i komplementarnego, muszą ponieść wysokie koszty transakcyjne (z ekonomicznego punktu widzenia) i pokonać wysokie instytucjonalne, kulturowe i społeczno-strukturalne bariery wejścia. Na drugim krańcu skali pojawia się – jako przypadek graniczny – brak zakorzenienia. Oznacza to, że nowe elementy wątku (nowe organizacje i instytucje) nie muszą ponosić wysokich kosztów transakcyjnych i napotykają niskie bariery wejścia.

W tym miejscu dochodzimy do fundamentalnego problemu „struktura a działalność sprawcza” (*structure and agency*). W jakim stopniu aktorzy społeczni wpływają na strukturę w przypadku naszego problemu badawczego? Odwołując się do klasycznego językoznawstwa strukturalnego: w jakim stopniu mówiący wprowadza modyfikację do reguł języka, zaś wykonawca utworu muzycznego wpływa modyfikująco na samą partyturę? Jak odbywa się proces tworzenia nowych języków i nowych partytur? Ujmiemy problem pod dwoma kątami: indywidualnym i instytucjonalnym. Nie wnikając obecnie w problematykę ogólnoteoretyczną, można założyć, że w pierwszym przypadku patchwork wiąże się z szerokim marginesem omijania reguł formalnych, tworzy dyspozycję do „nihilizmu prawnoksjologicznego”, czy jednak tworzy motywacje kreatywne, innowacyjne? Na poziomie jednostkowym wydaje się, że racjonalne przystosowanie nie będzie rodziło skłonności do innowacji, ale raczej będzie skłaniało jednostkę do wycofania się z obszaru instytucji formalnych, ze sfery oficjalnej. Z kolei organizacje gospodarcze, bo do nich ograniczymy poziom instytucjonalny, będą miały tendencję do inwestycji krótkoterminowych i uzyskiwania szybkiego zwrotu z kapitału. Nie będzie więc

istniała motywacja ani do modyfikacji partytur, ani – tym bardziej – do tworzenia nowych partytur. Uproszczony schemat relacji osnowy i wątku przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Typy kapitalizmu

Wątek	Osnowa	
	Spójna	Niespójna
Zakorzeniony w osnowie	Typ spójny	Typ hybrydowy/mieszany
Niezakorzeniony w osnowie	Typ w procesie destrukcji („patchworkizacja”)	Patchwork (typ otwartego dostępu)

Źródło: opracowanie własne.

Ku kapitalizmowi otwartemu i entropijnemu

W niniejszym artykule przedstawiliśmy propozycję konceptualizacji kapitalizmu patchworkowego stosując metodę typu idealnego, co miało pomóc w zrozumieniu genezy patchworku i procesu jego kształtowania w Europie Środkowo-Wschodniej. W rzeczywistości przebieg tego procesu nie miał – z definicji – tak uporządkowanego charakteru, jak to opisaliśmy konstruując nasz typ idealny. Ponadto należy pamiętać, że typ idealny patchworku został przez nas zbudowany głównie (choć nie wyłącznie) przez odniesienie do krajów Europy Środkowo-Wschodniej, ze szczególnym uwzględnieniem Polski i Węgier (i pozostałych krajów Grupy Wyszehradzkiej) oraz pierwszych dekad transformacji.

Dodajmy, że we wcześniejszych publikacjach identyfikowaliśmy patchwork raczej metodą generalizacji empirycznej czy „typów przeciętnych” [m.in. Gardawski, Rapacki 2019; Rapacki, Gardawski 2019]. Patrząc z perspektywy generalizacji empirycznej można stwierdzić, że patchworkowy charakter porządku społeczno-gospodarczego ujawnia się wówczas, gdy uda się wykazać występowanie rozbieżnych „logik” instytucjonalnych, rozbieżnych sposobów koordynacji w ramach jednego porządku krajowego (brak korelacji między miernikami strony „wejścia” i „wyjścia” architektury instytucjonalnej, tj. samym kształtem instytucji i osiąganymi wynikami ekonomicznymi¹⁰, niedopasowanie między instytucjami formalnymi i nieformalnymi itp.).

¹⁰ Na przykład, oczekiwania oparte na niektórych teoriach, że poziom uzwiązkowienia jest dodatnio skorelowany ze stopniem objęcia pracowników ponadzakładowymi układami zbiorowymi pracy.

Wskazane zjawiska empiryczne można najlepiej zilustrować graficznie na schemacie, stosując skalę, której krańce wyznaczają dwa przeciwstawne przypadki: z jednej strony, w pełni skoordynowany porządek instytucjonalny, w którym osnowa całkowicie determinuje wątek złożony z organizacji i instytucji wtórnych, a z drugiej – instytucjonalny patchwork, czyli porządek, który nie jest koordynowany przez osnowę i w którym istnieje pełna swoboda dołączania elementów wątku (nowych organizacji i instytucji wtórnych). Skala może obejmować dwa przypadki pośrednie: po pierwsze, typy mieszane, hybrydowe, ciężące ku biegunowi skoordynowanemu, w których istnieje niewielka liczba osnów i związanych z każdą z nich elementów wątku, a po drugie, typy ciężące ku patchworkowi, w których przeważają elementy wątku nie zakorzenione w żadnych osnowach. Schemat ten został przedstawiony w tabeli 3.

Tabela 3. Typologia kapitalizmu w perspektywie patchworku

Typologia			
A.	B.	C.	D.
Typ spójny: jedna osnowa (porządku bliskie typom idealnym VoC)	Typ mieszany, zbliżonym do typu spójnego (2-3 osnowy)	Typ mieszany, zbliżony do patchworku: sfragmentaryzowana osnowa (autonomiczne elementy wątku)	Patchwork: brak osnowy (państwa upadłe)

Źródło: opracowanie własne.

W następnej, empirycznej części artykułu pokażemy, że w praktyce społecznej krajów EŚW częściej występują przypadki porządków ciężące ku patchworkowi (C), a rzadziej – ciężące ku typowi mieszanemu (B).

Entropia

Kończąc tę część artykułu chcemy rozszerzyć naszą konceptualizację kapitalizmu patchworkowego, nawiązując do termodynamicznej koncepcji entropii. Pozwala ona, między innymi, uchwycić zjawisko wysokiego tempa wzrostu gospodarczego w niektórych krajach EŚW ucieleśniających kapitalizm patchworkowy.

Począwszy od połowy lat 60. XX wieku „mówi się powszechnie o globalnym kryzysie ekologicznym jako pojęciu zbiorowym dla wszystkich niekorzystnych dla człowieka zagrożeń i dewastacji środowiska. (...) Po raz pierwszy w dziejach grozić zaczyna człowiekowi katastrofa ekologiczna o globalnym charakterze” [Kośmicki 1984: 143].

Natura, dotychczas traktowana jako niewyczerpalny praktycznie rezerwuuar zasobów i równie nieograniczona składnica wytwarzanych przez ludzkość odpadów (*polluties*) ujawniła, nieomal skokowo, swoje ograniczenia, w tym ograniczenia energetyczne¹¹. Stało się to praktycznym wyzwaniem i spowodowało podjęcie prób – wciąż mało udanych – utrzymania równowagi biosfery, którą zaczęto definiować jako antroposferę. Michał Krzykawski pisał w blogu z grudnia 2021 r., że „weszliśmy w dziedzinę dystopii, zwłaszcza tej technologicznej. (...) [D]ystopia cyfrowa jest systemową konsekwencją przekonań, które mogły uzasadniać systematyczne powiększanie pola tego, co można obliczyć, sformalizować i wyeksploatować” [2021: 5]. Te procesy podważyły naczelną paradygmat teorii ekonomii, tworzonych od początku epoki przemysłowej. Zaczęto postrzegać gospodarkę jako grę z Naturą, w której pomocna okazała się nowa gałąź fizyki – termodynamika. Jej zwolennicy uznali, że daje ona uniwersalną wiedzę ścisłą o przepływach energii. Formalne uznanie termodynamiki za dyscyplinę naukową „doprowadziło nas”, jak pisze John D. Barrow [cytujemy za Dobiją i Renkasem 2021], „do odkrycia tajemniczych liczb, które określają strukturę wszystkiego, co istnieje. Stałe Natury stanowią bastion chroniący naukę przed nieokiełznanym relatywizmem”¹². Nie jesteśmy kompetentni, aby rozstrzygać, czy optymizm fizyków zajmujących się termodynamiką jest uzasadniony, jednak metody i narzędzia opracowane w ramach tej dziedziny okazały się przydatne do opisu zjawisk społeczno-gospodarczych, w tym, jak pokażemy niżej, także patchworku.

Pierwszą pracą, wprowadzającą nowy paradygmat na grunt nauk ekonomicznych, była wydana w 1971 roku głośna książka „The Entropy Law and the Economic Process” Nicolasa Georgescu-Roegeny. Poddał on ostrej krytyce całą tradycję klasycznej i neoklasycznej teorii ekonomii, traktujących proces ekonomiczny analogicznie do mechanizmu, który jest odwracalny i ani nie wywołuje żadnych zmian jakościowych w środowisku, ani nie znajduje się pod wpływem jakościowej zmiany środowiska, w którym jest zakotwiczony. Gospodarka była postrzegana jako wyizolowany, samowystarczalny i ahistoryczny proces – okrężny przepływ

---

¹¹ Piszemy o skokowym charakterze tego zjawiska, bowiem jeszcze we wczesnych latach XX wieku były rozwijane koncepcje, w których ostro przeciwstawiano naturę kulturze, a nawet traktowano tę pierwszą wciąż jako obiekt podboju.

¹² „Stała ekonomiczna określa kwantytatywnie wpływ Natury na rezultaty rozumnego gospodarowania. (...) [S]tała wskazuje, iż ta dodana wartość stanowi 8% kapitału początkowego, czyli w gospodarowaniu można osiągać poziom pomnażania kapitału w średnim tempie 0,08 [1/rok]” [Dobija, Renkas 2016: 43].

między produkcją a konsumpcją. Gmach gospodarki był budowany z pominięciem środowiska naturalnego (ekonomiści rzadko włączali do modeli kategorię „zasobów naturalnych” jako znaczącą zmienną). Georgescu-Roegen wskazał, że o ile jeszcze u Ricardo można znaleźć pewne odniesienia do przyrody (przestrzeni), o tyle już u Marksa pojawił się dogmat, że wszystko, co oferuje przyroda otrzymuje się gratis [Georgescu-Roegen 1971: Introduction].

Z punktu widzenia naszej konceptualizacji kapitalizmu patchworkowego ważne okazało się przeszczepienie na grunt nauk ekonomicznych idei zaczerpniętych z termodynamiki, zwłaszcza kategorii entropii¹³.

W latach 70. XX wieku, dzięki rozwojowi termodynamiki, pojawiła się także w naukach społecznych, w tym w ekonomii i ekonomii politycznej, nowa inspiracja, którą można przyrównać, pod pewnymi względami, do idei pozytywistycznego uniwersalizmu. Leszek Kołakowski następująco charakteryzował ten metodologiczny uniwersalizm filozofii pozytywistycznej w studium z 1966 r.: „sposoby zdobywania wiedzy wartościowej są zasadniczo takie same we wszystkich dziedzinach doświadczenia i takie same są również etapy obróbki doświadczenia przez teoretyczną refleksję. Nie ma tedy powodu przypuszczać, że jakościowe odrębności nauk poszczególnych są czymś innym aniżeli objawem pewnego stadium historycznym nauki, wolno natomiast spodziewać się, że postęp dalszy prowadzić będzie do stopniowego znoszenia różnic, lub nawet – jak wielu sądziło – do redukcji wszystkich dziedzin wiedzy do jednej; wyobrażano sobie przy tym nieraz, że tą jedną nauką we właściwym sensie słowa stanie się fizyka” [Kołakowski 1966]. Termodynamika, rozwijana od połowy XIX wieku, jest przez jej dzisiejszych zwolenników traktowana jako spełnienie pozytywistycznych oczekiwań na jedność metod wszystkich nauk, nie dokonując powrotu do pozytywistycznego fenomenalizmu i nominalizmu, na które wskazywał Kołakowski. Termodynamika ma charakter holistyczny, inspiruje do przekraczania podziału na izolowane układy i na ich środowisko (co nie znaczy, że takich izolowanych układów nie bierze na warsztat). Jeżeli złożoną problematykę z zakresu fizyki teoretycznej uprościć pod kątem naszego przedmiotu badań, to wyróżnionym założeniem będzie aksjomat termodynamiczny o ukierunkowanym przepływie energii z obszarów uporządkowanych do nieuporządkowanych,

---

¹³ Wśród zwolenników wykorzystywania pojęć zaczerpniętych z termodynamiki w analizie zagadnień socjologicznych i ekonomicznych wymienimy zwłaszcza grupę dyskusyjną, zorganizowaną przez Jerzego Hausnera w ramach instytucji „Open Eyes Economy” (OEES) i „Seminariów Świeradowskich” [2019].

z „ciepłych” do „zimnych” oraz kluczowe w tym względzie pojęcia „entropii” i „negentropii”. Drugie, kluczowe prawo termodynamiki w swoim najbardziej ogólnym ujęciu odnosi się do pojęcia entropii, która mierzy stan uporządkowania układu. Układ o większej entropii cechuje się mniejszym stopniem uporządkowania, zaś system o mniejszej entropii – przeciwnie. Ujmując problem entropii w perspektywie komunikacyjnej, stan niskiej entropii cechuje się wysokim poziomem przewidywalności z racji wysokiego poziomu regulacji i organizacji, co ogranicza potencjalne kierunki dalszego rozwijania komunikatu i daje względną łatwość przewidzenia kolejnych wariantów tegoż komunikatu. Wysoki poziom entropii oznacza, że komunikat zawiera jedynie prosty sygnał wyjściowy, który można rozwinąć na bardzo wiele sposobów. Przechodząc na grunt ekonomii i odwołując się do popularnego wykładu z Wikipedii, pojęcie entropii może być używane jako synonim nieporządku, który cechuje system gospodarczy o nieustanowionych regulacjach lub regulacjach szczątkowych, a więc właśnie kapitalizm patchworkowy.

Odniesiemy się tu też do definicji pojęć „entropii” i „negentropii” autorstwa Włodzimierza Szkutnika. Ujmował on w pewnym uproszczeniu (jak sam pisał) entropię jako negatywny układ odniesienia w stosunku do „samoorganizacji”. Ta ostatnia jest samoistnym procesem, w którym z prostej idei lub materii powstaje wytwór bardziej złożony. Entropia jest w tym kontekście odpowiednikiem układów, „w których energia zmniejsza się wskutek rozpraszania na zewnątrz, w wyniku zamiany na inne postacie energii, np. energii cieplnej albo jądrowej w wyniku promieniotwórczego charakteru ciężkich atomów. (...) Podobnie jest z negentropią rozważaną w teorii systemów i cybernetyce, gdy występuje negatywna entropia, przyjmowana jako miara stopnia organizacji. W takim aspekcie stanowi ona różnicę pomiędzy maksymalną możliwą wartością entropii, przy której występuje całkowita dezorganizacja systemu, a jej bieżącą wartością. Przy dezorganizacji systemu negentropia maleje, podczas gdy entropia wzrasta i na odwrót – wzrostowi poziomu organizacji odpowiada zawsze wzrost negentropii. W trakcie badań nad funkcjonowaniem organizmów żywych za pomocą pojęcia negentropii opisywano zjawisko »eksportowania« entropii na zewnątrz przez żywe organizmy i złożone urządzenia techniczne (systemy) w celu utrzymania niskiego poziomu własnej, wewnętrznej entropii” [Skutnik 2016: 71–72]. Szerzej pojęcie negentropii ujął Michał Krzykawski. Negentropia nie jest zwykłym przeciwieństwem entropii. Nie istnieje „dobra” negentropia i „zła” entropia. Entropia, wraz z ewolucją, jest bowiem aspektem czasu i jakościowego przekształcania się przyrody: jakościowa zmiana wymaga dezorganizacji tego, co zastane (stąd odwołania do dialektyki rozumu Hegla

i teorii ewolucji Teilharda de Chardin). To dlatego właśnie nie możemy entropii wyeliminować z życia, nie eliminując samego życia. Żyjąc, możemy jednak zmniejszać entropię w procesie wytwarzania różnic i nowości. Wytwarzanie negentropii to kultywowanie różnorodności – biologicznej, społecznej, kulturowej, technicznej i językowej, a także troska o nisze, w których ta różnorodność może się rozrastać, przybierając nowe, wymykające się obliczeniom formy” [Krzykawski 2021: 7]. Zmiana jakościowa, towarzysząca innowacjom, oznacza twórczą destrukcję, a więc także punktowe pojawienie się entropii.

Narzędziem o znaczeniu podstawowym w aparaturze pojęciowej termodynamiki jest wspomniana druga zasada termodynamiki, zgodnie z którą energia będzie przepływała z układu o niskiej entropii (o wysokim poziomie zorganizowania energii) do układu o wysokiej entropii (o niskim poziomie zorganizowania energii). Odwołamy się ponownie do Georgescu-Roegen. Pisał on, że mechanistyczna epistemologia, ku której ciąży analityczna ekonomia, jest odpowiedzialna za koncepcję gospodarki izolowanej od środowiska naturalnego; podobnie ma się rzecz z socjologicznymi teoriami przeciwstawiającymi kulturę naturze. Nawet gdyby jednak ujmować gospodarkę od strony fizycznej „proces nie jest okrężny, lecz jednokierunkowy i polega na stałej transformacji ze stanu niskiej entropii do stanu wysokiej entropii, tj. „w nieodwracalne odpady lub, zgodnie z aktualnie stosowanym terminem, w zanieczyszczenia”. Powołując się na Marshalla, Georgescu-Roegen pisał, że ekonomia powinna być rozpatrywana jako szeroko interpretowana gałąź biologii [1973: 281], podczas gdy z czysto fizycznego punktu widzenia, proces gospodarczy jest entropijny: „nie tworzy ani nie konsumuje materii czy energii, lecz jedynie przekształca niską entropię w wysoką” (ibidem). Analogia biologiczna pozwala dostrzec za suchą transformacją energii efekt w postaci „radowania się życiem” (*enjoyment of life*).

Przechodząc do odpowiedzi na pytanie o zasadność odwołania się przez nas do pojęcia entropii i pojęć towarzyszących nawiążemy do wspomnianego już seminarium Świeradowskiego OEES. W maju 2022 r. seminarium odbyło się pod hasłem „Ekonomia i entropia”. Było ono poświęcone wielu kwestiom, z których jedną z wiodących była produktywność (nie utożsamiana z efektywnością) w świecie podlegającym zasadom termodynamiki. Wyzwaniem stało się obniżanie entropii i wzmocnienie przeciwdziałających jej procesów, przy dialektycznym ujęciu entropii (jak już zaznaczaliśmy, nie zawsze entropia jest „zła”, podobnie jak nie zawsze negentropia jest „dobra”). Na tle szerokich debat nasz problem odnosił się do gospodarki kraju półperyferyjnego, który z racji naznaczenia wyższym

poziomem entropii w stosunku do części krajów Europy Zachodniej staje się importerem entropii w różnych jej postaciach. Najbardziej wyrazistym faktem, danym w obserwacji bezpośredniej, jest import śmieci, który w przypadku układu o niskiej organizacji obywa się zarówno na drodze formalnej, jak i nieformalnej. Obok tego wymienić należy chaotyczne, zwiększające poziom entropii, lokowanie przez KTN w takim kraju produkcji zanieczyszczającego środowisko. Ten ostatni czynnik jest najbardziej wyrazistym przejawem importu gospodarczej entropii, która ma miejsce dzięki realizowaniu przez Polskę i inne kraje grupy Wszehradzkiej modelu Zależnej Gospodarki Rynkowej. Ujawnia to drugą niebezpieczną stronę otwartości kapitalizmu patchworkowego na przyływ entropii, na przyjmowanie z gospodarek o niższej entropii i wyższej negentropii kolejnych porcji entropii, zwiększającej jej już i tak względnie wysoki poziom dezorganizacji. Szczęśliwie w ramach porządków społeczno-gospodarczych mogą być podejmowane działania hamujące migrację entropii i powstrzymujące narastanie różnych jej form, np. przez budowanie gospodarczego obiegu zamkniętego, zapobiegającego eksternalizacji zanieczyszczeń.

4. Empiryczna egzemplifikacja idei kapitalizmu patchworkowego

Unikalne cechy kapitalizmu patchworkowego oznaczają konieczność przyjęcia multidyscyplinarnego podejścia badawczego, wykorzystującego zarówno narzędzia jakościowe, właściwe ekonomii ewolucyjnej, porównawczej ekonomii politycznej, nowej socjologii ekonomicznej, antropologii ekonomicznej i dyscyplinom pokrewnym, jak i metody ilościowe, stosowane w ekonomii głównego nurtu, nowej ekonomii instytucjonalnej i dziedzinach pokrewnych, korzystających z inspiracji teorii racjonalnego wyboru i teorii gier. Badania ilościowe pozwalają zmierzyć przede wszystkim aspekt heterogenii instytucjonalnej, skwantyfikować niespójności i przejawy licznych niedopasowań między głównymi częściami składowymi architektury instytucjonalnej, charakterystycznych dla patchworku. Z kolei badania jakościowe umożliwiają wyjaśnienie patchworkowego źródła tych niespójności. Tych dwóch perspektyw metodologicznych nie da się oddzielić, z tym, że w artykule występują one w różnych proporcjach. O ile w części 2 i 3 dominuje perspektywa jakościowa, stwarzająca możliwość przedstawienia patchworkowych

przesłanek heterogenii, to w części 4, empirycznej, zostało zastosowane głównie podejście ilościowe, pozwalające uwypuklić heterogenię instytucjonalną porządków społeczno-gospodarczych krajów EŚW. W tej ostatniej części pokazujemy wyniki analiz z pogranicza badań ilościowych i badań osadzonych w tradycji odpowiadającej porównawczej ekonomii politycznej.

W tej części krótko podsumowujemy wyniki własnych badań empirycznych, które pochodzą z interdyscyplinarnego projektu badawczego, realizowanego w latach 2015–2019, osadzonego w tradycji badawczej studiów porównawczych nad kapitalizmem i łączącego paradygmaty nowej ekonomii instytucjonalnej i nowej socjologii ekonomicznej¹⁴. Pełne zestawienie uzyskanych wyników można znaleźć w dwóch ostatnich książkach, których jesteśmy współautorami [Rapacki red. 2019; Rapacki ed. 2019a]. Równocześnie, w dwóch rozdziałach tych książek została naszkicowana wstępna koncepcja kapitalizmu patchworkowego [odpowiednio Rapacki, Czerniak 2019, Rapacki, Gardawski 2019].

W punkcie wyjścia badań została przyjęta hipoteza, zgodnie z którą wyłaniający się kapitalizm postkomunistyczny w krajach EŚW11 stanowi nową kategorię badawczą, odmienną od modeli kapitalizmu zachodnioeuropejskiego współistniejących w Unii Europejskiej.

O unikalnej istocie tego typu ładu społeczno-gospodarczego, określanego przez nas mianem kapitalizmu patchworkowego (jego opisowi poświęciliśmy część 2 i 3 artykułu) decyduje brak wyraźnie zarysowanej osnowy podstawowych instytucji formalnych, w tym zwłaszcza słabość instytucji państwa i prawa, a także słabe społeczno-strukturalne (klasowe) i kulturowe zakorzenienie tej osnowy. Istniejącą architekturę instytucjonalną kapitalizmu patchworkowego cechuje niespójność i liczne niedopasowania między jej głównymi częściami składowymi odziedziczonymi po wcześniejszych ustrojach społeczno-ekonomicznych (zależność ścieżkowa) i/lub przeniesionymi z różnych współczesnych modeli zachodniego kapitalizmu. Do powstania patchworku przyczyniły się też działania elit reformatorskich w krajach EŚW, zwłaszcza w procesie ograniczania napięć i łagodzenia powstałych w trakcie transformacji ustrojowej kryzysów. Równocześnie porządek patchworkowy jest względnie otwarty na dołączanie nowych elementów (organizacji, instytucji), co wynika z niskich barier i kosztów wejścia, które są z kolei efektem słabości lub braku

---

¹⁴ Pełne informacje o projekcie znajdują się w przypisie 1 na początku artykułu. Pracami zespołu badawczego kierował Ryszard Rapacki, a w jego skład wchodził: Juliusz Gardawski, Adam Czerniak, Bożena Horbaczewska, Adam Karbowski, Piotr Maszczyk, Mariusz Próchniak i Rafał Towalski.

instytucji „osnowy” oraz klas społecznych gotowych jej bronić. W efekcie nowe organizacje i instytucje mogą stosunkowo łatwo wprowadzać do owego porządku własne logiki instytucjonalne. Wywołuje to – z jednej strony – entropijny „dryf rozwojowy” kapitalizmu patchworkowego, lecz z drugiej strony owa otwartość zwiększa potencjał adaptacji do radykalnych zmian w środowisku zewnętrznym, a także wobec pojawiania się ewentualnych innowacji wewnętrznych.

Przyjęta w projekcie próba badawcza zawierała jedenaście nowych krajów członkowskich Unii Europejskiej z Europy Środkowo-Wschodniej, analizowanych na tle „starych” członków UE. Odpowiednie analizy porównawcze obejmowały dwa zdjęcia wykonane w latach 2005 i 2014.

Podejście przyjęte w badaniach nawiązywało do koncepcji i typologii zaproponowanej przez Amable’a [2003] oraz do wybranych elementów pionierskiej metodologii opracowanej przez Halla i Soskice’a [2001]. Mając na uwadze specyficzne dla transformacji ustrojowej cechy ewoluujących architektur instytucjonalnych w krajach EŚW11 oraz osobliwości zakorzenione w ich socjalistycznym i proto-kapitalistycznym dziedzictwie, zespół badawczy znacznie rozszerzył i zmodyfikował oryginalne ramy analityczne Amable’a. Równolegle zostały zaprojektowane i zastosowane własne narzędzia analityczne (współczynniki i sześciokąty podobieństwa) oraz zaawansowane metody statystyczne, tj. oparta na maszynowym uczeniu się metoda wyłaniania skupień w podprzestrzeniach (*subspace clustering*), umożliwiająca kwantyfikację wyników badania¹⁵.

W pierwszym etapie badań została przeprowadzona analiza porównawcza podobieństwa instytucjonalnego między krajami EŚW11 a czterema zachodnioeuropejskimi modelami kapitalizmu współistniejącymi w Unii Europejskiej, reprezentowanymi przez ich najbardziej typowe empiryczne wcielenia wśród „starych” członków UE, czyli Niemcy (model kontynentalny), Wielką Brytanię (model anglosaski), Szwecję (model skandynawski) i Hiszpanię lub Włochy (kapitalizm śródziemnomorski). Ta część badań opierała się na zastosowaniu współczynników i sześciokątów podobieństwa¹⁶.

---

¹⁵ Szersze omówienie tych zmian i uzupełnień oraz zastosowanych narzędzi i metod badawczych można znaleźć w pracach: Próchniak et al. [2016], Maszczyk, Próchniak [2019], Rapacki, Czerniak [2018] oraz Czerniak, Maszczyk [2019].

¹⁶ Pełen opis szczegółów technicznych zob. Próchniak i in. [2016] oraz Maszczyk i Próchniak [2019].

W drugim etapie zostało odrzucone początkowe założenie o istnieniu *a priori* jakichkolwiek modeli kapitalizmu w UE. Analiza porównawcza obejmująca 25 krajów UE¹⁷ i oparta na zestawie 132 wskaźników instytucjonalnych miała na celu wykazanie, czy w próbie badawczej nadal można zidentyfikować odrębne skupienia krajów o podobnych cechach instytucjonalnych lub inaczej – modelach kapitalizmu. W tym celu zespół badawczy w nowatorski sposób wykorzystał metodę grupowania podprzestrzennego (algorytm ORCLUS). Za pomocą tego narzędzia dało się nie tylko zidentyfikować różne klastry państw członkowskich UE, które mają podobny zestaw instytucji, ale także – co równie ważne – uchwycić kluczowe cechy dominującego porządku instytucjonalnego w poszczególnych klastrach, które odróżniały je od siebie, i tym samym zidentyfikować różne modele kapitalizmu współistniejące w Unii Europejskiej. Ponadto, porównując wyniki z pierwszego i ostatniego roku badania (2005 i 2014), można było określić wektor transformacji instytucjonalnej każdego kraju EŚW11. Innymi słowy, można było sprawdzić, czy kraj EŚW podlegał instytucjonalnej konwergencji lub dywergencji do każdego z empirycznych modeli (klastrów krajów) zachodnioeuropejskiego kapitalizmu, które zidentyfikowaliśmy w UE.

W kolejnych podpunktach przedstawiamy główne ustalenia empiryczne przytoczanych tu badań.

4.1. Empiryczny test podobieństwa instytucjonalnego

Ta część badań, mająca na celu ilościowe sprawdzenie podobieństwa architektury instytucjonalnej w gospodarkach EŚW11 do krajów referencyjnych reprezentujących cztery zachodnioeuropejskie modele kapitalizmu, objęła sześć obszarów instytucjonalnych lub inaczej – filarów ich architektury instytucjonalnej: 1) konkurencję na rynku produktów, 2) rynek pracy i stosunki przemysłowe, 3) pośrednictwo finansowe, 4) system zabezpieczenia społecznego, 5) system wiedzy i edukacji, 6) rynek mieszkaniowy. Najważniejsze cechy instytucjonalne każdego z sześciu obszarów mierzono za pomocą zestawu sześciu wskaźników. Trzy z nich (tzw. zmienne wejściowe) reprezentowały kluczowe cechy/składniki lub kształt odpowiedniej architektury instytucjonalnej, natomiast trzy pozostałe

---

¹⁷ Wszystkie kraje członkowskie UE z wyłączeniem Cypru, Luksemburga i Malty.

– wyniki ekonomiczne osiągnane w danym obszarze instytucjonalnym (zmiennie wyjściowe)¹⁸. W sumie architekturę instytucjonalną każdego kraju EŚW11 (a także krajów odniesienia) opisano za pomocą 36 wskaźników. Następnie dla każdego z tych wskaźników obliczono odpowiednie współczynniki podobieństwa dla każdego kraju EŚW względem każdego kraju odniesienia, zgodnie z procedurą wyjaśnioną w rozdziale autorstwa Piotra Maszczyka i Mariusza Próchniaka „Ramy metodologiczne” w pracy pod redakcją Ryszarda Rapackiego [2019]. Współczynniki podobieństwa wahają się w przedziale od 0 do 100. W kolejnym kroku, dla każdego obszaru instytucjonalnego w gospodarce kraju EŚW11 – zarówno dla pierwszego, jak i ostatniego roku badania – zbudowano sześciokąty podobieństwa, aby zilustrować poziom i strukturę odpowiedniego podobieństwa określonego obszaru w każdym kraju EŚW11 do czterech krajów referencyjnych.

W ostatnim kroku przyjętej procedury badawczej zostały zagregowane współczynniki podobieństwa dla każdego z sześciu obszarów instytucjonalnych, a następnie obliczone średnie wskaźniki dla poszczególnych krajów EŚW11 względem czterech punktów odniesienia.

Analiza empiryczna przeprowadzona w tej części badania porównawczego przyniosła szereg interesujących wyników. Zostały one podsumowane poniżej.

1. Pod względem większości zagregowanych wartości, tj. średnich dla całej analizowanej próby i dla sześciu obszarów instytucjonalnych, kraje EŚW11 ujawniły jednoczesną bliskość instytucjonalną do więcej niż jednego modelu kapitalizmu zachodnioeuropejskiego, przy czym różnice w odpowiednich współczynnikach podobieństwa były dość małe. Na poziomie obszarów instytucjonalnych ten policentryczny wzorzec podobieństwa można dostrzec w szczególności w przypadku rynku pracy i stosunków przemysłowych, pośrednictwa finansowego, systemu zabezpieczenia społecznego i rynku mieszkaniowego, gdzie cechy instytucjonalne krajów objętych próbą sprawiły, że były one prawie w równym stopniu podobne do krajów śródziemnomorskich oraz do modeli kapitalizmu kontynentalnego i anglosaskiego (rynek pracy), ze współczynnikami podobieństwa przekraczającymi w większości przypadków 60. Te wyniki zdają się potwierdzać naszą hipotezę wyjściową dotyczącą patchworkowej istoty kapitalizmu powstałego w Europie Środkowo-Wschodniej pod względem jego heterogeniczności i instytucjonalnej różnorodności jego części składowych.

---

¹⁸ Pełny zestaw tych wskaźników dla wszystkich sześciu obszarów można znaleźć w pracy: Maszczyk i Próchniak [2019].

2. Z kolei w odniesieniu do poszczególnych państw referencyjnych kraje EŚW11 wykazywały największe względne podobieństwo do śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu, reprezentowanego przez Hiszpanię/Włochy. Jednocześnie pod względem średnich wartości wskaźników gospodarki EŚW11 wykazywały także dość znaczne podobieństwo do kontynentalnego modelu kapitalizmu, reprezentowanego przez Niemcy. Przy średnim współczynniku podobieństwa zbliżonym do 60 w 2014 r. kraj ten zajął 1. miejsce jako najbliższy punkt odniesienia w obszarze zabezpieczenia społecznego oraz 2. miejsce w obszarach pośrednictwa finansowego i rynku mieszkaniowego.

3. Z drugiej strony, badane kraje były najmniej podobne do nordyckiego modelu kapitalizmu, a jedynymi wyjątkami była konkurencja na rynku produktów i rynek mieszkaniowy, gdzie Szwecja była wyżej w rankingu niż Wielka Brytania ucieleśniająca anglosaski model kapitalizmu.

4. Porównanie wyników dwóch migawek wykonanych dla lat 2014 i 2005 pokazuje, że wzorce architektury instytucjonalnej – pod względem kolejności podobieństwa do czterech modeli kapitalizmu zachodnioeuropejskiego – zidentyfikowane dla całej grupy gospodarek EŚW11 wykazywały znaczną stabilność w czasie. Ustalenie to można interpretować jako dowód ciągłości samej istoty kapitalizmu patchworkowego w badanej grupie krajów.

5. Rozkład odpowiednich współczynników podobieństwa w krajach EŚW11 i w poszczególnych obszarach instytucjonalnych wskazuje na ich dość znaczny poziom jednorodności i stabilności w czasie. Zarówno w roku 2014, jak i 2005 we wszystkich obszarach zdecydowana większość krajów EŚW11 miała tendencję dociążenia – w kategoriach względnych – w kierunku tego samego modelu kapitalizmu, wykazując jednocześnie bi- lub policentryczny wzór podobieństwa, o którym mowa w punkcie 1 powyżej. Ten wynik z kolei można uznać za dowód występowania z dużym natężeniem cech patchworku we wszystkich lub niemal wszystkich badanych krajach EŚW11.

6. Jednak średnie dla całej grupy mogą w pewnym stopniu zamazywać obraz ewolucji architektury instytucjonalnej w każdym z krajów EŚW i w poszczególnych obszarach instytucjonalnych. W rzeczywistości w latach 2005–2014 w krajach badanej próby wystąpiły dość znaczne (rzędu 7 punktów) zmiany wysokości współczynników podobieństwa w porównaniu z krajami odniesienia, często idące w przeciwnych kierunkach. Podczas gdy w niektórych krajach (zwłaszcza w Estonii, na Węgrzech, w Polsce i Słowenii) względny dystans instytucjonalny wobec modelu kontynentalnego uległ skróceniu, w innych (Chorwacja, Łotwa, Rumunia i Słowacja) pojawiła się

tendencja do jeszcze większego zbliżenia do śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu. Podobne wzorce można znaleźć w sześciu analizowanych obszarach instytucjonalnych. Odpowiednie przyrostowe współczynniki podobieństwa wahały się w paśmie od -8,4 do 10,4 punktów (czyli w przedziale prawie 19 punktów). Jednak oba te ustalenia nie są sprzeczne z ogólnym obrazem, przedstawionym wyżej, ponieważ opisane zmiany zmierzały w przeciwnych kierunkach i w większości wzajemnie się znosiły. Ustalenie to wspiera naszą wstępną hipotezę w części odnoszącej się do kolejnej istotnej cechy wyróżniającej porządek patchworkowy w naszej konceptualizacji, tj. jego chwiejności i niskiej przewidywalności przetrwania i kontynuacji konkretnych instytucji.

7. Co więcej, na niższym poziomie agregacji danych uzyskany w badaniu obraz ujawnia ogromne rozbieżności między poszczególnymi zmiennymi wejściowymi i wyjściowymi w poszczególnych krajach, a tym bardziej – między ich średnimi wartościami dla strony wejścia i wyjścia analizowanych architektur instytucjonalnych. W świetle tego ustalenia, popartego bardziej pogłębioną analizą jakościową odpowiednich wskaźników instytucjonalnych w sześciu badanych obszarach, można stwierdzić, że w krajach objętych próbą wystąpiły znaczne rozbieżności między instytucjami formalnymi i nieformalnymi [Próchniak et al. 2023]. Ustalenie to można interpretować jako potwierdzenie istnienia kolejnego – szczególnie istotnego – wymiaru niedopasowania różnych części składowych architektury instytucjonalnej w krajach EŚW11, właściwego dla kapitalizmu patchworkowego, która to właściwość została wyrażona *explicite* w hipotezie wyjściowej badania.

8. Jeszcze jedno interesujące ustalenie pochodzi z oddzielnej analizy zmiennych wejściowych i wyjściowych. Wyniki pokazują, że chociaż większość krajów EŚW11 znalazła się najbliżej śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu pod względem wartości zmiennych wyjściowych (wyników gospodarczych), to były one znacznie bardziej podobne do modelu kontynentalnego, jeśli chodzi o wartość zmiennych wejściowych (rozwiązań instytucjonalnych). W zestawieniu z ustaleniem omówionym w punkcie 2 powyżej, oznacza to, że wpływ zmiennych wyjściowych na ogólną wartość współczynnika podobieństwa przeważał nad wpływem wskaźników przedstawiających stronę wejścia zarówno na poziomie całej grupy EŚW11, jak i większości jej członków, którzy – średnio biorąc – ciążyli w kierunku śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu. W tym kontekście można poczynić bardziej ogólne spostrzeżenie, że nawet sprawdzone i skądinąd sprawne instytucje nie gwarantują automatycznie równie dobrych wyników gospodarczych, jeśli zostaną przeniesione do innego kontekstu społeczno-kulturowego, politycznego

i ekonomicznego. Rozwijając instytucje, które pod wieloma względami przypominają architekturę instytucjonalną dominującą w kontynentalnym modelu kapitalizmu, wiele krajów EŚW11 nie spełniło standardów efektywności ekonomicznej ustalonych w krajach wzorcowych, które ucieleśniają ten model. W rezultacie pod względem zastosowanych w badaniu zmiennych wyjściowych były one znacznie bliższe śródziemnomorskiemu modelowi kapitalizmu¹⁹. Ten wynik jest również spójny z naszą początkową hipotezą dotyczącą najistotniejszych cech kapitalizmu patchworkowego. Po pierwsze, można go interpretować jako dowód kolejnego spektakularnego niedopasowania pomiędzy częściami składowymi matryc instytucjonalnych w krajach EŚW. Po drugie jednak, w odróżnieniu od śródziemnomorskiego modelu kapitalizmu, niedopasowanie to dotyczyło części przeniesionych z przeszłości i/lub transplantowanych z różnych współczesnych porządków społeczno-ekonomicznych, które reprezentują rozbieżną logikę wewnętrzną i powodują niespójność i nieefektywność.

4.2. Wyniki analizy skupień w podprzestrzeniach

Podobnie jak w pierwszej części badania, zastosowana na drugim etapie metoda analizy skupień w podprzestrzeniach dotyczyła tych samych sześciu obszarów instytucjonalnych i obejmowała te same ramy czasowe (2005 i 2014). Jednak w odróżnieniu od pierwszej próby badawczej, analizowana na tym etapie zbiorowość zawierała wszystkie kraje UE z wyjątkiem Cypru, Malty i Luksemburga.

Wyniki empiryczne badania za pomocą analizy skupień w podprzestrzeniach pozwalają na kilka interesujących obserwacji. Można je syntetycznie ująć w następujących punktach:

1. Liczba klastrów zidentyfikowanych w sześciu obszarach instytucjonalnych waha się od dwóch do czterech, wliczając w to odrębny klaster(y) grupujący(e) nowych członków UE z Europy Środkowo-Wschodniej. Rezultat ten można interpretować jako potwierdzenie – najogólniej mówiąc – wniosku Amable’a z 2003 roku, tj. współistnienia różnych modeli kapitalizmu w Unii Europejskiej. Jednocześnie potwierdza on również naszą początkową hipotezę dotyczącą statusu krajów

---

¹⁹ Warto dodać, że większość powyższych wyników została potwierdzona w niedawnym badaniu Próchniaka et al. [2021] z udziałem autorów.

EŚW11 jako nowej kategorii badawczej reprezentującej odrębny typ kapitalizmu w porównaniu z jego zachodnioeuropejskimi odpowiednikami.

2. „Nowatorskim faktem” [Lakatos 1978], w porównaniu z pierwotną typologią Amable’a, jest pojawienie się nowego modelu kapitalizmu w Unii Europejskiej w związku z przystąpieniem nowych krajów członkowskich EŚW11. W czterech z sześciu obszarów instytucjonalnych większość tych krajów znalazła się w odrębnym, unikalnym klastrze, który pod względem cech instytucjonalnych wyraźnie różni się od swoich zachodnioeuropejskich odpowiedników. Jedyne obszary, w których gospodarki EŚW11 nie odróżniają się znacząco od krajów zachodnioeuropejskich, to te, które są wysoce zunifikowane w całej UE – konkurencja na rynku produktów i pośrednictwo finansowe. Ustalenie to wzmacnia i uprawomocnia wynik omówiony w punkcie 1 powyżej, a tym samym jest zgodne z hipotezą wyjściową.

3. Co ciekawe, wyniki analizy skupień w podprzestrzeniach potwierdziły również jedno z najważniejszych ustaleń z pierwszego etapu badania, a mianowicie fakt, że postkomunistyczne państwa członkowskie UE wykazują wiele podobieństw do krajów śródziemnomorskich. Okazało się, że we wszystkich obszarach instytucjonalnych istnieje co najmniej jeden klaster składający się z kilku krajów Europy Środkowo-Wschodniej i jednej lub więcej gospodarek śródziemnomorskich. Jako komentarz do tego wyniku można powtórzyć konkluzje sformułowane w podpunkcie 4.1 (wniosek 8.), akcentujące różnice między patchworkowym a śródziemnomorskim modelem kapitalizmu.

4. Mimo że w tej części badania został zidentyfikowany jeden model postkomunistycznego kapitalizmu dominujący w regionie Europy Środkowo-Wschodniej, uzyskane wyniki pokazały również, że grupa EŚW11 wykazuje znaczne zróżnicowanie cech instytucjonalnych w poszczególnych krajach. Co więcej, we wszystkich poza dwoma obszarami instytucjonalnymi (konkurencja na rynku produktów i pośrednictwo finansowe) niektóre gospodarki EŚW11 odstawały od klastra Europy Środkowo-Wschodniej. Jednocześnie w latach 2005–2014 kraje EŚW11 doświadczyły zarówno trendów konwergencji, jak i dywergencji swych architektur instytucjonalnych względem swoich zachodnioeuropejskich odpowiedników, przy czym każdy z tych krajów podążał za własnym, odrębnym wektorem zmian instytucjonalnych. Stąd można wywnioskować, że w regionie Europy Środkowo-Wschodniej efekt patchworku otwierał przestrzeń dla różnorodnych wpływów związanych z pluralizmem bezpośrednich inwestycji zagranicznych (FDI). Jednak wariacja instytucjonalna w grupie EŚW11 okazała się mniejsza niż różnice między

tymi krajami a innymi skupieniami krajów UE czy też modelami kapitalizmu zidentyfikowanymi wśród „starych” członków UE.

Jako ogólne spostrzeżenie, podsumowujące empiryczne wyniki badania opartego na zastosowaniu dwóch różnych metod badawczych, można stwierdzić, że model kapitalizmu postkomunistycznego zidentyfikowany w krajach EŚW11 wykazuje wyraźne symptomy heterogeniczności i niejednoznaczności instytucjonalnej, nieodłącznie związanej z jego konstrukcją i sposobem działania. Można je odnaleźć w szczególności na trzech różnych poziomach architektury instytucjonalnej w tych krajach, tj.:

Poziom krajowy. Średnie miary architektury instytucjonalnej w wielu krajach EŚW11 dowodzą istnienia dwubiegunowego lub policentrycznego wzorca podobieństwa (np. Estonia), tj. wskazują na jednoczesne instytucjonalne podobieństwo do dwóch, a nawet trzech różnych modeli zachodnioeuropejskiego kapitalizmu.

Poziom obszarów instytucjonalnych. Na tym poziomie można wyróżnić dwa przypadki: (i) niejednoznaczność wewnątrz-obszarową oraz (ii) niejednoznaczność między-obszarową. W pierwszym przypadku ten sam, policentryczny wzór utrzymywał się na poziomie krajowym, tj. występowało jednoczesne podobieństwo większości obszarów instytucjonalnych do więcej niż jednego modelu zachodnioeuropejskiego kapitalizmu. W tym drugim przypadku, o ile niektóre obszary w kraju EŚW11 (nawet jeśli wykazywały monocentryczny wzorzec podobieństwa) przejawiały największą bliskość instytucjonalną do określonego punktu odniesienia (np. Hiszpanii/Włoch), o tyle inne obszary miały tendencję do ciążenia w kierunku innego kraju referencyjnego reprezentującego odrębny model kapitalizmu zachodnioeuropejskiego (np. Niemcy), a jeszcze inne wydawały się zbiegać w kierunku rozwiązań instytucjonalnych panujących w Wielkiej Brytanii czy Szwecji. To często powodowało niekompatybilność poszczególnych obszarów instytucjonalnych, ponieważ reprezentowały one rozbieżną logikę wewnętrzną, która hamowała rozwój gospodarczy i wyzwała napięcia społeczne [Hall, Gingerich 2009; Rapacki, Czerniak 2018; Gardawski, Gąciarz, Mokrzyzewski; Pańków 1999].

Poziom wskaźników instytucjonalnych. Architektura instytucjonalna w krajach Europy Środkowo-Wschodniej wykazywała również silne symptomy systemowego niedopasowania między jej miarami od strony wejścia i wyjścia. Bliższe przyjrzenie się średnim wartościom zmiennych wejściowych i wyjściowych w tych krajach ponownie ujawnia wyraźnie niejednoznaczny obraz podobieństwa tych pierwszych

i tych drugich do dwóch lub więcej, i to różnych, zachodnioeuropejskich modeli kapitalizmu.

Powyższe ustalenia dostarczają w naszym przekonaniu nowych dowodów empirycznych, które zdają się potwierdzać naszą początkową hipotezę dotyczącą unikalnej istoty i szczególnych cech nowo powstałego ładu społeczno-gospodarczego w Europie Środkowo-Wschodniej, co uzasadnia określanie go terminem „kapitalizmu patchworkowego”.

Uwagi końcowe

Pytanie, którym zamkniemy nasz artykuł, odnosi się do trwałości kapitalizmu patchworkowego, w takiej jego postaci, jaką uchwyciliśmy w naszej konceptualizacji jego typu idealnego. W części II podkreślaliśmy, że należy odróżnić – za Weberem – typy opisujące wartości przeciętne, empiryczno-statystyczne, które nie wymagają uzasadnień teoretyczno-metodologicznych, od typów idealnych, w tworzeniu których pojawia się element utopijnego racjonalizowania, racjonalnego „domykania” obrazu, w praktyce zawsze płynnego. Oczywiście żaden typ, włącznie ze statystycznym, nie jest pełnym odbiciem rzeczywistości jako takiej, niemniej istnieje jakościowa specyfika typu idealnego. Stefan Nowak podkreślał, że w przypadku tego typu zdarzenia przebiegają na mocy teorii „według pewnego opisanego mechanizmu w sposób niezakłócony (...) według jednolitej, teoretycznie uzasadnionej zasady. To, że w rzeczywistości takie »idealne« przebiegi nie zdarzają się wcale, nie jest przeszkodą w zastosowaniu danego pojęcia do analizy rzeczywistych przebiegów” [Nowak 2008: 163]. Obecnie dodamy uwagę, że typ idealny jest tak długo użyteczny, jak długo pozwala w zrozumiały sposób przedstawić wieloaspektowość zjawisk empiryczno-statystycznych.

W części pierwszej przedstawiliśmy szereg typologii, z których tylko część spełniała warunki typologii idealnej. Odnosiły się one do porządków społeczno-gospodarczych (ekonomii politycznych) krajów EŚW, zaś ich autorzy często wskazywali na ich niespójność i heterogenię instytucjonalną. To zjawisko wyjaśnialiśmy za pomocą typu idealnego „kapitalizmu patchworkowego”.

W tym miejscu stawiamy pytanie, czy to narzędzie jest nadal przydatne w rozumieniu zjawisk empirycznych? Pytanie to odnosimy do sytuacji z jesieni 2022 r., czasu występowania wielu nakładających się na siebie kryzysów. Od początku XXI wieku

obserwujemy narastanie stanu „wielokryzysowego” (*poly-crisis*), który obejmował w Europie kryzys finansowy wstrząsający unią monetarną, kryzys związany z bezradnością wobec napływu emigrantów i uchodźców z rejonów ogarniętych wojną, wobec ułomności transatlantyckiego partnerstwa i wymiany gospodarczej, wobec Brexitu, narastającego populizmu i euro-sceptycyzmu [Niżnik 2020]. Na te kryzysy nałożyła się pandemia Covid-19, która wzmocniła większość obecnych już wcześniej kryzysów, zaś kryzys pandemiczny został niejako przesłonięty przez kolejny kryzys spowodowany wojną w Europie, której zapalnikiem stała się inwazja Rosji na Ukrainę w lutym 2022 r. Wojna radykalnie zaostrzyła kryzys emigracyjny i wywołała olbrzymi kryzys energetyczny.

W 2020 r. Niżnik zakończył opis kryzysów stwierdzeniem, że nie doprowadziły one wprawdzie do załamania się programu integracji europejskiej („przeciwnie, państwa nie uczestniczące w tym programie demonstrowały swoje proeuropejskie aspiracje i powszechne poparcie dla Unii Europejskiej”). Z dzisiejszej perspektywy wiemy jednak, że „uczestniczenie w programie” pociąga koszty w postaci konieczności respektowania zasady trójpodziału władzy, kontestowanej przez rządy niektórych państw członkowskich Unii.

Wracając do pytania o trwałość patchworkowego charakteru porządków społeczno-gospodarczych w krajach EŚW w nowych warunkach, dyktowanych przez wielo-kryzys, przypomnijmy główne elementy konstytuujące typ idealny kapitalizmu patchworkowego. Należy do nich w pierwszej kolejności pluralizm graczy ekonomicznych – posiadaczy czynników wytwórczych, z których każdy działa zgodnie z własnymi zasadami i nie ma dostatecznej siły, aby narzucić te zasady innym graczom. Po drugie, pluralizm dotyczy także różnic logik działania korporacji zagranicznych: nawet jeżeli stają się one głównymi graczami w gospodarce kraju goszczącego, to wpływają negatywnie na integralność i spójność instytucjonalnej architektury jego gospodarki. Z tym wiąże się trzeci element w postaci słabości instytucjonalnej państwa i graczy politycznych, którzy nie są w stanie narzucić w miarę stabilnych ram architektury instytucjonalnej. W efekcie – po czwarte – krajowe porządki społeczno-gospodarcze oferują łatwy dostęp zewnętrznym graczom, co z kolei może wzmocniać patchworkowy charakter tych porządków. Przy niskich barierach wejścia, warunkiem utrzymania się w nich nowych graczy jest jedynie sprostanie rynkowej konkurencji.

Oczywiście, rzeczywiste porządki społeczno-gospodarcze krajów EŚW były znacznie bardziej złożone, były głęboko zakorzenione w przeszłości, były też w dużym stopniu determinowane przez własną kulturę, zwłaszcza polityczną

i ekonomiczną. Tym niemniej, jak staraliśmy się wykazać w artykule, zarysowane powyżej najważniejsze cechy typu idealnego były przydatnym narzędziem służącym zrozumieniu sytuacji w przypadku tych krajów EŚW, w których nastąpił „skokowy” (zgodnie z teorią punktualizmu) demontaż autorytarно-socjalistycznej osnowy instytucjonalnej, którymi równocześnie kierowały idealistycznie nastawione, pro-liberalne elity reformatorskie, i które zarazem były pozbawione klasy rodzimych kapitalistów i realnego wsparcia ze strony państw starej demokracji, a które wreszcie – z drugiej strony – były szeroko otwarte (na mocy niepisanego „konsensusu Waszyngtońskiego”) na napływ kapitału zagranicznego. Podkreślamy w tym kontekście, że choć wielki zagraniczny biznes wywołał w krajach EŚW wiele negatywnych efektów, dobrze opisanych w literaturze, to jednak – w odróżnieniu np. od polityki ‘zawłaszczania państwa’ przez amerykańskie KTN w Ameryce Łacińskiej – nie miał „toksycznego wpływu” na życie polityczne tych krajów.

Obecnie, po upływie ponad trzech dekad od rozpoczęcia transformacji ustrojowej przez kraje EŚW, w tym 11 krajów regionu należących do Unii, pytamy więc, czy zarysowany w artykule typ idealny „kapitalizmu patchworkowego” może nadal służyć do zrozumienia krajowych porządków społeczno-gospodarczych, a jeśli tak, to czy we wszystkich krajach? Punktem wyjścia powinna być rekonstrukcja tych porządków w języku typów przeciętnych, statystycznych i dopiero na tej postawie powinna zostać podjęta próba udzielania zadowalającej metodologicznie odpowiedzi na to pytanie. Z oczywistych powodów takich analiz tu nie przeprowadzimy, możemy natomiast stwierdzić występowanie w regionie Europy Środkowo-Wschodniej kilku charakterystycznych zjawisk. Po pierwsze, nastąpiło utrwalenie pozycji większości krajów regionu w entropijnej niszy pół-peryferii i peryferii Europy oraz utrwalenie różnic między krajami i grupami krajów, stwierdzonych w pierwszym okresie transformacji i dowodzących długiego trwania ich architektury instytucjonalnej. Po drugie, obok aspektu trwałości instytucjonalnej można stwierdzić również trwałość wzorów kulturowych i ich wielopokoleniową reprodukcję. Po trzecie, należy także wskazać trwałość struktury klasowej i relacji między elementami tej struktury. Po czwarte, obok tego statycznego wymiaru sytuacji krajów EŚW, podkreślenia wymagają równocześnie procesy modernizacyjne, zwłaszcza w gospodarce, które objęły większość krajów regionu i pozwoliły niektórym z nich na radykalne przesunięcie w górę na odpowiednich skalach (Polska).

Na osobną uwagę zasługuje aspekt władzy państwowej i władzy ekonomicznej. W wielu krajach EŚW aparat państwowy i obsługująca go klasa polityczna zaczęły zwiększać wpływy w gospodarce, a także rozszerzać zakres własności państwowej.

Działania te były motywowane koniecznością centralizacji władzy wobec wyzwań 'wielo-kryzysowych' (czy raczej wielo-kryzys okazał się dobrym pretekstem dla centralizacji). Proces ten był zróżnicowany w zależności od kraju, jednak według naszych wstępnych obserwacji, rządy krajów regionu nie dążyły do tworzenia specyficznej, odpowiedniej na czasy kryzysów architektury instytucjonalnej gospodarki jako całości, spełniającej kryteria spójności i komplementarności. Przyjmując jako układ odniesienia Polskę, a także Węgry, można sformułować wniosek, iż w części państw EŚWII administracja rządowa służyła partii sprawującej władzę do utrwalania jej dominacji politycznej (podporządkowaniu mediów i władzy sądowniczej). Równoległe partia (koalicja) rządząca skupiała się na „wykrawaniu tortu” w gospodarce (zwiększanie udziału własności państwowej w sektorze finansowym, tworzenie państwowych korporacji gospodarczych), natomiast porządek gospodarczy jako całość pozostał w swej istocie patchworkowy.

Bibliografia

- Ahlborn, M., Ahrens, J., Schweickert, R. (2016). *Large-scale Transition of Economic Systems: Do CEECs Converge Towards Western Prototypes?* Discussion Paper no. 280 (Göttingen, Centre for European Governance and Economic Development Research).
- Aidukaite, J. (2006). 'The Formation of Social Insurance Institutions of the Baltic States in the Post Socialist Era', *Journal of European Social Policy* 16.
- Aidukaite, J. (2009). 'The Transformation of Welfare Systems in the Baltic States: Estonia, Latvia and Lithuania', in: Cerami, A. and Vanhuyse, P. (eds), *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*, London: Palgrave Macmillan.
- Aidukaite, J. (2010). 'Welfare Reforms in Central and Eastern Europe: A New Type of Welfare Regime?' *Ekonomika* 89.
- Albert, M. (1991), *Capitalisme contre capitalisme*, Paris: Editions du Seuil.
- Amable, B. (2003). *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Appel, H., Orenstein, M. (2016). Why did Neoliberalism Triumph and Endure in the Post-Communist World? *Comparative Politics*, 48(3): 313–331.
- Aronson, E. (1972). *Social Animal*, San Francisco and London: W.H. Freeman and Company.
- Åslund, A. (2010). *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*. Warszawa: Książka i Wiedza.

- Baboš, P. (2010). 'Varieties of Capitalism in Central and Eastern Europe: Measuring the Co-ordination Index of a National Economy', *SEER Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe*, 13, 4.
- Bakken, P. (2008). *Social Protection Systems in Central and Eastern Europe: A New 'World of Welfare'?* Master thesis, Madison, WI: University of Wisconsin-Madison.
- Bałtowski, M., Kozarzewski, P. (2014). *Zmiana własnościowa polskiej gospodarki 1989–2013*, Warszawa: PWE.
- Baumol, W.J. (1990). 'Entrepreneurship: Productive, Unproductive and Destructive', *Journal of Political Economy*, (October) 98(5): 893–921.
- Banfield, E. (1958). *The Moral Basis of a Backward Society*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Bourdieu P., Passeron, J.-C. (2006). *Reprodukcja*. Warszawa: PWN.
- Beksiak, J. (1972). *Spółczesność gospodująca*, Warszawa: PWN.
- Bell, M. (2012). 'Croatia's Neoliberal Trajectory: The Applicability of Variegated Neoliberalism in the Croatian Postsocialist Context', *Middle States Geographer*, 45: 1–9.
- Blażycza, G., Rapacki, R. (eds) (1991). *Poland into the 1990s. Economy and Society in Transition*. London: Pinter Publishers.
- Bohle, D., Greskovits, B. (2012). *Capitalist Diversity on Europe's Periphery*, Ithaca, NY and London: Cornell University Press.
- Braudel, F. (1999). *Historia i trwanie*. Warszawa: Czytelnik.
- Braudel, F. (2006). *Gramatyka cywilizacji*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Brus, W. (1962). *Ekonomia polityczna socjalizmu*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Buchen, C. (2004). *What Kind of Capitalism is Emerging in Eastern Europe? Varieties of Capitalism in Estonia and Slovenia*, paper presented at the seminar "Managing the Economic Transition", University of Cambridge, 12 March.
- Castells, M. (1998). 'End of Millennium, The Information Age', *Economy, Society and Culture*, Vol. III. Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell.
- Cerami, A. (2006). *Social Policy in Central and Eastern Europe: The Emergence of a New European Welfare Regime*, Münster: LIT Verlag.
- Cerami, A., Stubbs, P. (2011). *Post-communist Welfare Capitalisms: Bringing Institutions and Political Agency Back*, Working Paper 1103, Zagreb: The Institute of Economics.
- Cerami, A., Vanhuyse, P. (eds) (2009). *Post-Communist Welfare Pathways: Theorizing Social Policy Transformations in Central and Eastern Europe*, London: Palgrave Macmillan.
- Cernat, L. (2006). 'Domestic institutions and economic performance: 'Cocktail Capitalism', w: *Europeanization, varieties of capitalism and economic performance in Central and Eastern Europe. Studies in economic transition*. London: Palgrave Macmillan.

- Chmielewski, P. (2011), *Homo agens. Instytucjonalizm w naukach społecznych*. Warszawa: Wydawnictwo Poltext.
- Crouch, C. (2005). 'Models of Capitalism', *New Political Economy*, 10(4), December.
- Csillag, T., Szelenyi, I. (2015). 'Drifting from Liberal Democracy: Traditionalist/Neoconservative Ideology of Managed Illiberal Democratic Capitalism in Post-communist Europe', *Intersections. East European Journal of Society and Politics* 1(1).
- Czerniak, A., Maszczyk, P. (2019). 'Methodological framework', w: R. Rapacki (ed., in collaboration with A. Czerniak), *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*, Abingdon, Oxon and New York, NY: Routledge.
- Dobija, M., Renkas, J. (2021). 'Termodynamika zwornikiem spójnego systemu ekonomicznego', w: *Nierówności społeczne a wzrost gospodarczy*, 68(4): 37–64.
- Dore, R. (1973). *British Factory: Japanese Factory. The origins of national diversity in industrial relation*. Berkeley: University of California Press.
- Drahokoupil, J. (2008). 'Who won the contest for a new property class? Structural transformation of elites in the Visegrád-Four region', *Journal for European Management Studies*, 4: 360–377.
- Dunn, E. (2008). *Prywatyzując Polskę*, Warszawa: Krytyka Polityczna.
- EBRD (1995–2015). *Transition Reports*. London: European Bank of Reconstruction and Development.
- Edquist, C., Zabala, J. (2012). *Knowledge-intensive Entrepreneurship, National Systems of Innovation and European Varieties of Capitalism: A Conceptual Framework*, Report 2012/04. Lund: Lund University, Circle.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge: Polity Press
- Eyal, G., Szelenyi, I., Townsley, E. (1998). *Making Capitalism Without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso.
- Farkas, B. (2011). 'The Central and Eastern European Model of Capitalism', *Post-Communist Economies*, 23(1).
- Farkas, B. (2013). *Changing Development Prospects for the Central and Eastern European EU Member States*, paper presented at the 2nd Annual SPERI Conference, Sheffield, 1–3 July (Sheffield, University of Sheffield), Working Paper 48172 (MPRA).
- Federowicz, M. (2004). *Różnorodność kapitalizmu. Instytucjonalizm i doświadczenie zmiany ustrojowej po komunizmie*. Warszawa: IFiS PAN.
- Fenger, M. (2007). 'Welfare Regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating Post-Communist Countries in a Welfare Regime Typology', *Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences*, 3(2).

- Ferge, Z. (2001). 'European Integration and the Reform of Social Security in the Accession Countries', *Journal of European Social Quality*, 3(1–2).
- Friedrich, C., Brzeziński, Z. (1956). *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Fuchs, S., Offe, C. (2009). 'Welfare State Formation in the Enlarged European Union: Patterns of Reform in the Post-Communist New Member States', in: Rumford, C. (ed.), *The SAGE Handbook of European Studies*. London: Sage.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. New York: The Free Press.
- Ganev, V. (2007). *Preying the State. The Transformation of Bulgaria after 1989*, Ithaca: Cornell University Press.
- Gans-Morse, J., Orenstein, M. (2006). *Post-communist Welfare States: The Emergence of a Continental-Liberal World*, paper presented at the 38th National Convention of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Washington, 16–19 November, Washington, D.C.
- Garbicz, M. (2012). 'Kluczowa rola instytucji w rozwoju', w: M. Garbicz, *Problemy rozwoju i zaoferowania ekonomicznego. Dlaczego jedne kraje są biedne, podczas gdy inne są bogate?* Warszawa: Wolters Kluwer.
- Gardawski, J. (1992). *Robotnicy 1991: świadomość ekonomiczna w czasach przełomu*. Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta.
- Gardawski, J. (1996). *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy o rynku i demokracji*, Warszawa: PWN.
- Gardawski, J. (2001). *Związki zawodowe na rozdrożu*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Gardawski, J. (2001a). *Powracająca klasa. Sektor prywatny w III Rzeczypospolitej*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Gardawski, J. (2007). *Korporacje transnarodowe a Europejskie Rady Zakładowe w Polsce*. Warszawa: SGH.
- Gardawski, J. (2009). *Dialog społeczny w Polsce. Teoria, historia, praktyka*, Warszawa: Ministerstwo Pracy i Polityki Społecznej.
- Gardawski, J. (2014). 'Wierność i zdrada', w: Kuroń. *Przewodnik Krytyki Politycznej*, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Gardawski, J. (2018). 'Polski kapitalizm. Społeczno-ekonomiczne aspekty ugruntowania polskiego wariantu kapitalizmu', w: W. Morawski (red.), *Socjologia ekonomiczna*, Warszawa: PWN.
- Gardawski, J. (2021). *Wizje gospodarki dobrze urządzanej. Od „Robotników 1986” do polskich i niemieckich młodych prekariuszy 2016-2017*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Gardawski, J., Gąciarz, B., Mokrzyzewski, A., Pańków, W. (1999). *Rozpad bastionu? Związki zawodowe w gospodarce prywatyzowanej*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Gardawski, J. (red.) (2009). *Polacy pracujący i kryzys fordyzmu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gardawski, J. (red.) (2013). *Biznesmeni i rzemieślnicy. Właściciele małych i średnich przedsiębiorstw prywatnych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gardawski, J., Rapacki, R. (2019). 'Badania porównawcze nad kapitalizmem – ramy koncepcyjne i podstawy teoretyczne', rozdział 1 w: Rapacki, R. (red.), Próchniak, M., Czerniak, A., Gardawski, J., Horbaczewska, B., Karbowski, A., Maszczyk, P., Towalski, R. (2019). *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa: PWE.
- Gardawski, J., Surdykowska, B. (red.) (2019). *Ku kulturze dialogu. Geneza i dzień dzisiejszy dialogu społecznego w Polsce*, Warszawa: Biuro Rady Dialogu Społecznego.
- Gardawski, J. [red.] (2009). *Polacy pracujący i kryzys fordyzmu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Georgescu-Roegen, N. (1971). *The Entropy Law and the Economic Process*. Cambridge Ma: Harvard University Press.
- Gerhardt, U. (1994). 'The Use of Weberian Ideal-type Methodology in Qualitative Data Interpretation: an Outline for Ideal-type Analysis', *Bulletin de Methodologie Sociologique*, No 45/1994: 74–126.
- Gieorgica, J.P. (1989). *Partia w procesie reform gospodarki i państwa*. Warszawa: Instytut Badań Klasy Robotniczej Akademii Nauk Społecznych.
- Gieorgica, J.P. (2022). 'Kapitalizm po polsku. Politologiczno-socjologiczne studium przypadku', w: M. Tobiasz, J. Ziółkowski (red.), *Spory o kapitalizm. Krytyczne przewartościowania*. Warszawa: Wydawnictwo Książka i Prasa.
- Gilejko, L. (1991). *Raport z badań na temat uwarunkowania strategii organizacji i pracowniczych ruchów społecznych wobec prywatyzacji*. Warszawa: Centrum Badań Samorządowych i Instytut Gospodarstwa Społecznego Szkoły Głównej Handlowej.
- Greskovits, B. (1998). *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. Budapest: CEU Press.
- Hacker, B. (2009). 'Hybridization Instead of Clustering: Transformation Processes of Welfare Policies in Central and Eastern Europe', *Social Policy and Administration* 43(2).
- Haggard, S., Kaufman, R. (2008). *Development, Democracy and Welfare States*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hall, P., Soskice, D. (2001). *Varieties of Capitalism. The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. Oxford: Oxford University Press.

- Hall, P.A., Gingerich, D.W. (2009). 'Varieties of capitalism and institutional complementarities in the political economy'. *British Journal of Political Science* 39(3): 449–482.
- Hancké, B., Rhodes, M., Thatcher, M. (eds) (2007). *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Hanson, P. (2007). 'The European Union's Influence on the Development of Capitalism in Central Europe', w: D. Lane (ed.), *Transformation of state socialism: system change, capitalism, or something else?* Basingstoke: Palgrave.
- Harrison, L., Huntington, S. (eds) (2000). *Culture Matters How Values Shape Human Progress*. New York: Basic Books.
- Hausner, J. (1992). 'Postsocjalistyczne państwo w procesie ustrojowej transformacji', w: J. Hausner (red.), *Studia nad systemem reprezentacji interesów*. Tom 1, Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie.
- Hausner, J. (1992a). *Populistyczne zagrożenie w procesie transformacji społeczeństwa socjalistycznego*, Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta.
- Hausner, J. (1994). 'Reprezentacja interesów w społeczeństwach socjalistycznych i postsocjalistycznych', w: J. Hausner, P. Marciniak (red.), *Od socjalistycznego korporacjonizmu do...?* Warszawa: Fundacja Polska Praca.
- Hausner, J. (2007). *Pętle rozwoju. O polityce gospodarczej lat 2001–2005*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hausner, J. (2009). *Z „Kuźnicy”, z rządu i spoza...* Kraków: Universitas.
- Hausner, J., Klementowicz, T. (red.) (1991). *Łagodna agonia socjalizmu. Mechanizmy polityczne życia społecznego w Polsce w latach 80*. Warszawa: ISP PAN
- Hausner, J., Mazur, S. (2015). *Państwo i my. Osiem grzechów głównych Rzeczypospolitej*. Kraków: Fundacja GAP.
- Heinz, A. (1978). *Dzieje językoznawstwa w zarysie*. Warszawa: PWN.
- Hockuba, Z. (2001). 'Nowa Ekonomia Instytucjonalna – czy zdominuje nasze myślenie w rozpoczynającym się stuleciu?', w: A. Wojtyna (red.), *Czy ekonomia nadążyła za wyjaśnieniem rzeczywistości?* Warszawa: PTE i Bellona.
- Holman, O. (1998). 'Integrating Eastern Europe EU Expansion and the Double Transformation in Poland, the Czech Republic, and Hungary', *International Journal of Political Economy*, Summer, 28 (2): 12–43, <https://www.jstor.org/stable/40470717>
- Howard, M.M. (2003). *The Weakness of Civil Society in Central and Eastern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hryniewicz, J. (2004). *Polityczny i kulturowy kontekst rozwoju gospodarczego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Huettinger, M., Zirgulis, A. (2013). 'Relative Capitalist Systems and Fairness in the Baltics: The Case of Lithuania', *Ekonomika* 92.
- Huntington, S. P. (1991). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Huntington, S. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Inglot, T. (2008). *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ivankovic, Ž. (2017). 'The Political Economy of Crony Capitalism: A Case Study of the Collapse of the Largest Croatian Conglomerate', *Croatian Political Science Review*, 54 (1).
- Jackson, G., Deeg, R. (2006). *How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity* (April 11, 2006). MPIfG Discussion Paper No. 06/2, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=896384> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.896384>
- Jarosz, M. (red.) (2003). *Pułapki prywatyzacji. Prywatyzacja w Polsce 1990–2002*. Warszawa: ISP PAN.
- Jasiecki, K. (2013). *Kapitalizm po polsku. Między modernizacją a peryferiami Unii Europejskiej*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Jowitt, K. (2009). 'Stalinist Revolutionary Breakthroughs in Eastern Europe', in: V. Tismaneanu (ed.), *Stalinism Revisited. The Establishment of Communist Regimes in East-Central Europe*. Budapest–New York: Central European University Press.
- Judt, T. (2011/2005). *Powojnie. Historia Europy od roku 1945*. Poznań: Dom Wydawniczy REBIS.
- Käsler, D. (2010). *Max Weber. Życie i dzieło*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kang, D.C. (2002). *Crony Capitalism: Corruption and Development in South Korea and the Philippines*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Karpiński, A., Paradysz, S., Soroka, P., Żółtkowski, W. (2013). *Jak powstawały i jak upadały zakłady przemysłowe w Polsce*. Warszawa: MUZA SA.
- Kaufmann, D., Sigelbaum, P. (1997). 'Privatization and Corruption in Transition Economies', *Journal of International Affairs*, Winter, 50 (2): 419–458.
- Kieżun, W. (2013). *Patologia transformacji*. Warszawa: Poltext.
- King, L.P., Szelenyi, I. (2005). 'Post-communist economic systems', w: N. J. Smelser and R. Swedberg (eds), *The handbook of economic sociology*. Princeton: Princeton University Press.
- Kisielewski, S. (1990/1983). 'O nadwiślańskim poplątaniu' (1983), w: S. Kisielewski, *Pałę Zachód* (1990). Kościan: Story, sp. z o.o.
- Kłoskowska, A. (1996). *Kultura narodowa u korzeni*, Warszawa: PWN.

- Knell, M., Srholec, M. (2005). *Emerging Varieties of Capitalism in Central and Eastern Europe*, paper presented at the conference 'Varieties of Capitalism', 23–24 September, Paisley: University of Paisley.
- Knell, M., Srholec, M. (2007). 'Diverging Pathways in Central and Eastern Europe', w: Lane, D., Myant, M. (eds), *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. London, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Kołodkowski L. (1966). *Filozofia pozytywistyczna*. Warszawa: PWN.
- Kośmicki, E. (1984). 'O problematyce kryzysu i katastrofy ekologicznej w badaniach ekologicznych i społecznych', *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 46, z. 1: 137–157.
- Kowalik, T. (2000). *Współczesne systemy ekonomiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania im. L. Koźmińskiego.
- Kowalik, T. (2009). www.polskatransformacja.pl, Warszawa: MUZA S.A.
- Kozarzewski, P. (2005). 'Pułapki niedokończonych reform', w: Jarosz, M. (red.), *Polska. Ale jaka?*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Krastev, I., Holmes, S. (2018). 'Explaining Eastern Europe: Imitation and Its Discontents', *Journal of Democracy* 29(3), July: 117–128.
- Krastev, I., Holmes, S. (2020). *The Light that Failed. A Reckoning*, Penguin Books.
- Krzykawski, M. (2021). *Wyjść z tyranii efektywności. Nowa ekonomia potrzebna od zaraz.* (Blog).
- Kula, W. (1963). *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa: PWN.
- Kuokstis, V. (2011). 'What Type of Capitalism do the Baltic Countries Belong to?', *Emecon*, 1.
- Kozyr-Kowalski, S. (1967). *Max Weber a Karol Marks*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lakatos, I. (1978). *The Methodology of Scientific Research Programmes*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lane, D. (2010). 'Post-Socialist States and the World Economy: The Impact of Global Economic Crisis', *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, Vol. 35, No. 2 (132), Transitions – Transformations: Trajectories of Social, Economic and Political Change after Communism/ Transitionen – Transformationen: Trajektorien des sozialen, wirtschaftlichen und politischen Wandels nach dem Kommunismus (2010): 218–241
Published by: GESIS Leibniz Institute for the Social Sciences Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/20762457>.
- Lane, D., Myant, M. (eds) (2007). *Varieties of Capitalism in Post-Communist Countries*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lash, S., Urry, J. (1987). *The End of Organised Capitalism*, Cambridge: Polity Press.
- Liżewski, B. (2021). *System prawa a porządek prawny. Między konstrukcją normatywną a prawem w działaniu*. Warszawa: Becks.pl.

- Lissowska, M. (2004). *Instytucjonalne wymiary procesu transformacji w Polsce*. Warszawa: SGH.
- Louw, S. (1997). 'Palliative Marxism or Imminent Critique: Włodzimierz Brus and the Limits to Classical Marxist Political Economy'. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, No. 89, Poverty, Justice and the Economy (June 1997): 78–105. <http://www.jstor.org/stable/41802069>. Accessed: 25/04/2014 05:09.
- Magyar, B., Madlovics, B. (2022). *Towards a Set of Indices for Informal Patronalism in Post-Communist Regimes*, manuscript, Budapest.
- Maszczyk, P., Próchniak, M. (2019). 'Ramy metodologiczne', w: R. Rapacki (red.), Próchniak, M., Czerniak, A., Gardawski, J., Horbaczewska, B., Karbowski, A., Maszczyk, P., Towalski, R. (2019). *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: PWE.
- Mazur, M. (1966). *Cybernetyczna teoria układów samodzielnych*. Warszawa: PWN.
- Ménard, C., Shirley, M.M. (eds) (2005). *Handbook of new institutional economics*. Dordrecht: Springer.
- Mendelski, M. (2010). *The possibilities and limitations of institutional complementarities in explaining postcommunist diversity*. Paper_Martin_Mendelski.pdf. https://www.wiwiss.fu-berlin.de/forschung/pfadkolleg/downloads/summer_school_2009/
- Merton, R.K. (1982). *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: PWN.
- Mitra, P., Selowsky, M. (2002). 'Lessons from Decade of Transition in Eastern Europe and the Former Soviet Union', *Finance and Development (World Bank Washington)*, 39 (2).
- Mokrzycki, E. (1997). 'Od protokapitalizmu do prosocjalizmu: mikrostrukturalny wymiar dwukrotnej zmiany ustroju', w: H. Domański, A. Rychard (red.), *Elementy nowego ładu*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Mokrzycki, E. (2001). *Bilans niesentymentalny*. Warszawa: IFiS PAN.
- Morawski, W. (1995). 'Korporatyzm: wyłanianie się nowych stosunków przemysłowych w Polsce', w: T. Kowlak (red.), *Negocjacje. Droga do paktu społecznego. Doświadczenia. Treść, partnerzy, formy*. Warszawa: ISSP.
- Morawski, W. (1998). *Zmiana instytucjonalna. Społeczeństwo. Gospodarka. Polityka*. Warszawa: PWN.
- Morawski, W. (2001). *Socjologia ekonomiczna*. Warszawa: PWN.
- Morawski, W. (2010). *Konfiguracje globalne: struktury, agencje, instytucje*. Warszawa: Wydawnictw Naukowe PWN.
- Morawski, W. (2017). 'From Industrial Democracy to Political Democracy in Poland: on the Rise and Fall of Solidarity', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 8: 1(15).

- Myant, M., Drahokoupil, J. (2010). 'Varieties of Capitalism in Transition Economies', *SSRN Electronic Journal*, March, DOI: 10.2139/ssrn.1561944.
- Myant, M., Drahokoupil, J. (2011). *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe and Central Asia*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Mykhnenko, V. (2005). *What Type of Capitalism in Eastern Europe? Institutional Structures, Revealed Comparative Advantage, and Performance of Poland and Ukraine*, Discussion Paper 6, Glasgow, Centre for Public Policy and Regions, University of Glasgow.
- Mykhnenko, V. (2007). 'Strengths and weaknesses of 'weak' coordination: economic institutions, revealed comparative advantages, and socio-economic performance of mixed market economies in Poland and Ukraine', in: B. Hancké, M. Rhodes and M. Thatcher (eds), *Beyond varieties of capitalism. Conflict, contradictions, and complementarities in the European economy*. Oxford: Oxford University Press.
- Myrdal, G. (1970). *The Challenge of World Poverty*, New York: Pantheon Books.
- Nieciuński, W. (2004). 'Problemy modernizacji Polski w warunkach współczesnego kapitalizmu'. *Problemy Polityki Społecznej. Studia i dyskusje* 6.
- Niżnik, J. (2020). 'The Onus on the Past', w: J. Fomina, J. Niżnik (eds), *Europe on Test: The Onus of the Past*. Warsaw: PAN (15–17).
- Nölke, A., Vliegenthart, A. (2009). 'Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe', *World Politics* 61.
- Nölke, A., Brink, T., May, Ch., Claar, S. (2020). *State-permeated Capitalism in Large Emerging Economies*. Abingdon, Oxon and New York, NY: Routledge.
- North, D. (2004). *Understanding the process of economic change*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- North, D. (2005). 'Institutions and the performance of economies over time', in: C. Menard, M.M. Shirley (eds), *Handbook of new institutional economics*, Dordrecht: Springer.
- Nowak, S. (1983). 'Postawy, wartości i aspiracje społeczeństwa polskiego. Przesłanki do prognozy na tle przemian dotychczasowych', w: S. Nowak (red.), *Społeczeństwo polskie czasu kryzysu. Przeobrażenia świadomości i warianty zachowań*. Warszawa: Instytut Socjologii UW.
- Nowak, S. (2008). *Metodologia badań społecznych*. Warszawa: PWN.
- Ochocki, K. (1970). *Filozofia a nauki przyrodnicze w kontrowersjach marksistowskich lat 1908–1932*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Offe, C. (2020). 'A Look Back at "1989": Ten Active Construction Sites', in: J. Fomina and J. Niżnik (eds), *Europe on Test: The Onus of The Past*, Warsaw: PAN.
- Ost, D. (2000). 'Illusory Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Postcommunist Class Identities', *Politics and Society*, 28:4, December, 503-30; reprinted in *Warsaw Forum of Economic Sociology* 1:2(2), Autumn 2010.

- Ost, D. (2007). *Kłęska "Solidarności". Gniew i polityka w postkomunistycznej Europie*, Warszawa: Wydawnictwo Literackie MUZA SA.
- Ost, D. (2011). 'Illusory Corporatism' Ten Years Later, *Warsaw Forum of Economic Sociology* 2:1(3) Spring.
- Parsons, T. (1972). *Szkice z teorii socjologicznej*. Warszawa: PWN.
- Pawłowski, T. (1977), *Pojęcia i metody współczesnej humanistyki*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk: NZW im. Ossolińskich.
- Paz, O. (1961). *The Labyrinth of Solitude*, London: Penguin Popular Classic.
- Polanyi, K. (1957). *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*, Boston, MA: Beacon Press.
- Próchniak, M., Gardawski, J., Lissowska, M., Maszczyk, P., Rapacki, R., Sulejewicz, A., Towalski, R. (2021). *Trajektorie rozwojowe krajów Europy Środkowo-Wschodniej w latach 2015-2020*, w: „Raport SGH i Forum Ekonomicznego 2021”, red. M. Strojny, XXXI Forum Ekonomiczne w Karpaczu, Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie. English version: *Development trajectories in Central and Eastern European countries, 2015-2020*, available on ResearchGate.
- Próchniak, M., Rapacki, R., Czerniak, A., Gardawski, J., Horbaczevska, B., Karbowski, A., Maszczyk, P., Towalski, R. (2023). 'Comparative Capitalism in Central and Eastern Europe – a Test of Similarity to Western Europe', *Acta Oeconomica*, 73(1), forthcoming.
- Putnam, R. (1993). *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone*, New York: Simon & Schuster.
- Raciborski, J. (red.) (2017). *Państwo w praktyce: style działania*. Kraków: NOMOS.
- Rapacki, R. (1995). 'Privatization in Poland: Performance, Problems and Prospects'. *Comparative Economic Studies* 27(3).
- Rapacki, R. (2000). *Corporate Governance in Poland: The Impact of Mass Privatization*. Paper presented at the VI World Congress for Central and East European Studies, Tampere, 29 July – 3 August.
- Rapacki, R. (2018). 'Czwarta rewolucja przemysłowa a kierunki ewolucji kapitalizmu patchworkowego w Polsce', w: *Świat (bez) pracy. Od fordyzmu do czwartej rewolucji przemysłowej. Księga jubileuszowa z okazji 70-lecia urodzin Profesora Juliusza Gardawskiego*, red. J. Czarzasty, Cz. Kliszko. Warszawa: SGH.
- Rapacki, R. (red.) (2019), *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Rapacki, R. [red.] (2019a). *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.

- Rapacki, R., Czerniak, A. (2018). 'Emerging models of patchwork capitalism in Central and Eastern Europe: empirical results of subspace clustering', *International Journal of Management and Economics* 54(4): 251–268.
- Rapacki, R., Czerniak, A. (2019). 'The empirical results of subspace clustering – a summary', rozdział 10 w: Rapacki, R. [ed.] (2019), *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*, Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.
- Rapacki, R., Gardawski, J. (2019). 'Istota i najważniejsze cechy kapitalizmu patchworkowego w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej', rozdział 11, w: Rapacki, R. (red.), *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej*. Warszawa: PWE.
- Rapacki R., Gardawski J., Czerniak A., Horbaczewska B., Karbowski A., Maszczyk P., Próchniak M. (2020). 'Emerging Varieties of Post-Communist Capitalism in Central and Eastern Europe: Where Do We Stand?', *Europe-Asia Studies*, 72(4): 565–592.
- Rapacki, R., Linz, S.J. (1992). 'Privatization in Transition Economies: Case Study of Poland'. *Econometrics and Economic Theory Papers*, No. 9011. Department of Economics, Michigan State University.
- Rapacki, R., Matkowski, Z., Próchniak, M. (2015). 'Transition Countries: Economic Situation and the Progress of Market Reforms', *Working Paper no. 324*, World Economy Research Institute. Warsaw: Warsaw School of Economics.
- Reykowski, J. (1986). *Motywacje, postawy społeczne a osobowość*. Warszawa: PWN.
- Ricz, J. (2019). 'The Changing Role of the State in Development in Emerging Economies: The Developmental State Perspective', in: Szanyi, M. (ed.), *Seeking the Best Master Book Subtitle: State Ownership in the Varieties of Capitalism*. Budapest: Central European University Press.
- Rupnik, J. (2008). 'De l'antipolitique à la crise de la démocratie: que reste-t-il de l'héritage de la dissidence?' w: Ch. Lequesne, M. MacDonagh-Pajerova, *La citoyenneté démocratique dans l'Europe des vingt-sept*, Paris: L'Harmattan.
- Rychard, A. (1998). 'Ewolucja od zorganizowanego bezładu do niezorganizowanego ładu?', w: A. Siciński (red.), *Do i od socjalizmu. Dwa przełomy w ciągu półwiecza w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Sadowski, Z. (2004). 'Aktywna rola państwa'. *Problemy polityki społecznej. Studia i dyskusje*, nr 6.
- Schneider, B. R. (2009). 'Hierarchical Market Economies and Varieties of Capitalism in Latin America', *Journal of Latin America Studies*, No. 41, Cambridge: Cambridge University Press.

- Schneider, B.R. (2013). *Hierarchical Capitalism in Latin America: Business, Labor, and the Challenges of Equitable Development*, New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, J. (1987). *Czynności mowy. Rozważania o filozofii języka*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax.
- Seminarium Świeradowskie II (2019). *Świat (bez) pracy*. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej.
- Seminarium Świeradowskie III (2022), *Ekonomia i entropia*, red. J. Hausner, Open Eyes Economy. Discussion Papers 5. Kraków: Fundacja Gospodarki i Administracji Publicznej (w druku).
- Sewell Jr. W. (1992). 'A theory of structure: Duality, agency, and transformation', *American Journal of Sociology*, 98 (1): 1–29.
- Siemińska, R. (1996). 'Zmieniający się świat ideologicznych pojęć', w: M. Marody (red.), *Oswajanie rzeczywistości. Między realnym socjalizmem a realną demokracją*. Warszawa: ISP.
- Sirovátka, T., Saxonberg, S. (2008). *Neo-liberalism by Decay? The Evolution of the Czech Welfare State*, paper presented at the Annual ESPANet Conference. Helsinki, 18–20 September.
- Skąpska, G. (2017). 'Od "legalnej rewolucji" do kontrrewolucji. Kryzys konstytucjonalizmu liberalno-demokratycznego w Polsce'. Wrocław: *Acta Universitas Wratislaviensis* 3791 „Przegląd prawa i administracji”.
- Staniszki, J. (1972). *Patologie struktur organizacyjnych*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- Staniszki, J. (1989). *Ontologia socjalizmu*. Warszawa: Krytyka.
- Staniszki, J. (1991). 'Political Capitalism in Poland', *East European Politics and Societies*, 5 (1), Winter: 127–141.
- Staniszki, J. (2001). *Postkomunizm*. Gdańsk: Wydawnictwo słowo/obraz/terytoria.
- Stanojević, M. (2011). 'Social Pacts in Slovenia: Accommodation to the EMU Regime and the Post-euro Development', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, Vol. 2 No. 1 (3), Spring 2011.
- Streeck, W. (2016). *How Will Capitalism End? Essays on a Failing System*. London: Verso.
- Szalai, J. (2005). *Poverty and the Traps of Post-communist Welfare Reforms in Hungary: A Fourth World of Welfare Capitalism on the Rise*, paper presented at the Annual Conference of Research Committee 19 of the International Sociological Association. Chicago, 8–10 September, Chicago: North-Western University.
- Szalai, M. (1998). 'Porównanie procesów przekształceń własnościowych o charakterze masowym w Polsce i Czechach', *International Journal of Management and Economics* 4: 108–130.

- Szelényi, I. (2016). 'Weber's theory of domination and post-communist capitalisms, *Theory and Society*' 45(1). Available from: https://www.researchgate.net/publication/286488823_Weber%27s_theory_of_domination_and_post-communist_capitalisms [accessed Dec. 01.2022].
- Szelényi, I., Mihályi, P. (2019). *Varieties of Post-communist Capitalism: A comparative analysis of Russia, Eastern Europe and China*, Chicago: Haymarket Books.
- Szikra, D. (2004). 'The Thorny Path to Implementation: Bismarckian Social Insurance in Hungary in the Late 19th Century', *European Journal of Social Security*, 6, 3.
- Szomburg, J. (1993). 'Czy nastąpi zwolnienie tempa zmian własnościowych?' *Przegląd Polityczny*, 21/22.
- Szücs, J. (1983). 'The three historical regions of Europe: An outline'. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 29(2–4): 131–184.
- Szücs, J. (1988). 'Three historical regions of Europe', w: J. Keane (ed.), *Civil society and the state*. London: Verso.
- Świda-Ziemia, H. (1991). *Stalinizm i społeczeństwo polskie*, Warszawa: Wydawnictwo UW ISNS.
- Thelen, K. (1999). 'Historical Institutionalism in Comparative Politics'. *Annual Review of Political Science*, 2: 369–404.
- Tomka, B. (2004). *Welfare in East and West: Hungarian Social Security in an International Comparison 1918–1990*. Berlin: Akademie Verlag.
- Topolski, J. (1973) *Metodologia historii*. Warszawa: PWN.
- Trutkowski, C., Mandes, S. (2005). *Kapitał społeczny w małych miastach*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wallerstein, I. (1974). 'The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis', *Comparative Studies in Society and History*, 16(4): 387–415.
- Wasilewski, J. (2004). 'Elistyczne wyjaśnienie wschodnioeuropejskich demokracji', w: R. Markowski (red.), *Populizm i demokracja*. Warszawa: ISP PAN.
- Weber, M. (1949). *On the Methodology of the Social Sciences* (translated by E.A. Shils and H.A. Finch). Glencoe, Illinois: The Free Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology* (translated by Ephraim Fischoff). Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Weber, M. (2002). *Gospodarka i społeczeństwo* (tłum. D. Lachowska), Warszawa: PWN.
- Weber, M. (2004). *Racjonalność, władza, odczarowanie* (tłum. M. Holona). Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Wedel, J. R. (2007). *Prywatna Polska*. Warszawa: Wydawnictwo Trio.

- Wilkin, J. (2009). 'Rozpad i instytucjonalizacja ładu społeczno-ekonomicznego w Polsce: przypadek transformacji postsocjalistycznej', w: S. Golinowska i in. (red.), *Więzi społeczne i przemiany gospodarcze. Polska i inne kraje europejskie*. Warszawa: IPiSS, 64–74.
- Williamson, O. (1998). *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu. Firmy, rynki, relacje kontraktowe*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Woolcock, M. (2001). 'The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes', *Isuma: Canadian Journal of Policy Research*, 2:1: 1–17.
- Zarycki, T. (red.) (2016). *Polska jako peryferie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar
- Ziółkowski, M. (2014). 'Annus Mirabilis 1989 i jego dziedzictwo: spełnione obietnice, stracone złudzenia i niespodziewane rezultaty', *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 76(2): 25–42.
- Żukowski, M. (2009). 'Social Policy Regimes in the European Countries', w: Golinowska, S., Hengstenberg, P., Żukowski, M. (eds.), *Diversity and Commonality in European Social Policies: The Forging of a European Social Model*. Warsaw: Wydawnictwo Naukowe Scholar, Friedrich-Ebert-Stiftung.